

A bírói függetlenség a "puha diktatúra" visszavonuló csapatai mögött virágzásnak indulhatott. Nagyon magasra e "növény" nem tudott nőni, gyakran egy egy eltévedt bankancs eltaposta, de életben maradt. A függetlenség a bírói pálya olyan értékévé vált, amelyről nem szívesen mondtak le hordozói.

Fleck Zoltán

Egy hivatás emancipációja

Relatív bírói függetlenség a Kádár-korszakban

1. Bevezetés

A rendszerváltás során az alkotmányjogi rendszer egyik sarokpontja az igazságszolgáltatás függetlensége, a hatalmi ágak elválasztásából eredő alapelv lett. A függetlenséget biztosító jogi garanciákat – a törvényhozás jogalkotó tevékenységén túl – az Alkotmánybíróság egy sor döntése építette be a jogrendszerbe. Azonban a lassan demokratizálódó új kormányzat hatalomátvételi törekvései a bírói hatalmi ág irányában is megnyilvánultak, lassítva ezzel a független igazságszolgáltatás kiépülését.

Az utóbbi években sok olyan ügy került végső döntésre bíróság elé, melyek politikai jelentőségük miatt széles közérdeklődést váltottak ki. A kép vegyes: ezekben az ügyekben olyan döntések is születtek, amelyek méltán tarthatnak igényt a precedens erejűvé válásra és olyanok is, amelyek bevallottan nem tudják kezelni a jogfilozófiai problémákat is felvető, alapjogi vonatkozású komplex eseteket.¹ Mindezek ellenére ma Magyarországon a bíróság az a nagy ügydöntő hatalommal felruházott állami szerv, amelynek döntéseit a leginkább elfogadjuk. Úgy tűnik, van tekintélye a bírói döntésnek, akkor is, ha némely esetben bátortalanul, önállóan, szakmailag megalapozatlanul félkeztek olyan ügyekben is, amelyekre a sajtó felfigyelt. Szerintem a legitimitációhiány – ha érzékelhető is – nem olyan erős, mint más hatalmi ágak esetében.² A dolgozat lényegi mondanivalójából kitérnék majd, hogy a radikálisabb személycserék sem jártak volna komolyabb legitimitációs nyereséggel.

Hogyan lehetséges az, hogy a magyar rendszerváltás nem cserélte le a bírói kart, semmilyen tisztogatást nem hajtott végre³, és a bíróság mégis megőrizte tekintélyét? Ez egy behódoló, a függetlenségét teljesen elvesztett bírói kar esetében nem fordulhatott volna elő. Ezért, hipotézisem szerint, a Kádár-korszak (ezalatt az úgynevezett kádári konszolidáció utáni történelmi korszakot értem) bírósága *relatív függetlenséggel* ítélkezett. A szocialista korszak első felére jellemző totális politikai alávetés esetükben nem érvényesült. A politikai "nyomás" sokkal kifinomultabb, rafináltabb eszközeit vetette be a hatalom, amelyek ellen azonban az ítélkező bíró eséllyel védekezhetett. A rossz egzisztenciális körülményekkel, alacsony presztízzsel szemben éppen a független munka volt az egyetlen vonzó a bírói pályán. Azonban, a később részletesen kifejtett okok miatt, nem épülhetett ki egy *teljesen* autonóm, hatalmi ellensúlyként működő bíróság. Így a bírói kar *egészéről* sem mondható el, hogy gondolkodásában autonóm, professzionális és független volt.

E dolgozat témája tehát a bírói függetlenség. Szemléletében és módszertanában alapvetően szociológiai munka⁴, és egy nagyobb, a bírói munkával, a bírák helyzetével, a döntéshozatal szervezeti viszonyaival foglalkozó empirikus kutatás első szakaszának lezárását jelenti⁵. Ennek kapcsán tisztázni szükséges néhány fogalmat és a vizsgált jelenségek Kádár-korszakbeli politikai környezetét. Az írás célja bizonyos leegyszerűsített felfogások, evidenciák megkérdőjelezése, és ezáltal disputa kezdeményezése éppen a Kádár-rendszerre vonatkozóan. Az a főleg politikai körökben elterjedt szemlélet azonban, amely a magyarországi rendszerváltást a totális diktatúrából a demokráciába való átmenetnek értékeli, számunkra differenciálatlan. Nem azt állítom természetesen, hogy a Kádár-rendszer demokratikus volt. Azt azonban tagadom, hogy a magyarországi szocializmus utolsó húsz éve ugyanúgy a "nem-jog"⁶ állapota, mint a klasszikus, diktatorikus szocializmus. Az elmozdulások teljes feltárása nem történt még meg, ez a dolgozat is csak egy apró – remélhetőleg további kutatásokban folytatódó, de addig is vitára szólító – adalék a történelmi összefüggéshez. Nyilvánvaló, hogy a bíróság és a politikai rendszer egyes elemeinek viszonya határozza meg a bírói függetlenség kulcskategóriáit. Meggyőződésem szerint a bírói függetlenség olyan társadalmi jelenség, amelyben tükröződnek a politikai rendszer jellemzői. Különösen így van ez olyan jogrendszerek esetén – és a szocialista jogrendszerek ilyenek voltak –, ahol a politikai rendszer "imperializmusa" áthatotta a többi alrendszert is. Ezért alkalmas a bírói függetlenség vizsgálata szélesebb, akár a politikai rendszer egészére vonatkozó összefüggések felvillantására is. A kérdés mélyebb megértése, különösen a dolgozat első felében felsorolt problémaegyüttes, további alapos vizsgálatát igényelné. Még szélesebb perspektívát nyithat a bíróság modern társadalmakban betöltött szerepének elemzése. A modern társadalmakban a bírói út általános beszűkülésének, a közigazgatás és a szervezeti jog expanziójának lehetünk tanúi: óriásvállalatok, biztosítótársaságok általános szerződési feltételei egyoldalú helyzetet teremtenek a szerződő felek, a polgárok számára, ennek bírói úton való korrekciója szinte lehetetlen. Ugyanakkor a közép-európai szocialista rendszerek összeomlásával a térségben a bírói jogalkalmazás, megszabadulva a politika béklyóitól, ismét középpontba került. Hogy ez csak egy politikai elv miatt hangsúlyos történelmi pillanat-e vagy valamilyen sajátos, a nyugati jogrendszerek fejlődési irányától jellegében eltérő jogalkalmazási fordulat-e, ma még nem lehet eldönteni.

A dolgozat második része a bírói jogalkalmazás és a függetlenség definíciós problémáival foglalkozik, a témába való bevezetés szándékával. A harmadik részben a bírói jogalkal-

mazás tágabb politikai és jogi környezetét vázolom fel, míg a negyedik részben azokat a potenciális, függetlenséget sértő mechanizmusokat jelenítem meg, amelyek eddigi vizsgálataink szerint a legjellemzőbbek voltak.

II. Mi teszi a jogalkalmazót bíróvá?

Történetileg a *jogalkalmazás* megelőzte a formális jogalkotás mechanizmusainak kialakulását. A konfliktusok feloldásának társadalmi funkcióját csak jóval később követte a viták megoldásának standardizált módszere és a döntési alapok tudatos kialakítása.⁷ A modern társadalmakra jellemző klasszikus modell, melyben a központi hatalom által felállított bíróság autoritással rendelkezik a felek ügyében, azok akaratától függetlenül, hosszú fejlődési folyamat eredménye. A diffúz és gyakran anarchikus normaérvényesítési halmazból a központi hatalom megerősödése után emelkedtek ki a formális jogalkalmazás fórumai. A kontinentális jogrendszerek számára különös jelentőséggel bír a központi hatalom szisztematikus jogalkotásának a konfliktusoldó intézmények gyakorlata fölé helyezése. A feudális jogalkalmazásra a több típusú jogalkalmazó eltérő joganyagot érvényesítő gyakorlata jellemző. Az egymás mellett élő jogok – a római jog, a hűbéri jog, a kánonjog, a király joga, a kereskedelmi jog és a természetjog – alkalmazása mindig attól függött, hogy kinek van hatalma joghatósága alá vonni az ügyet. Maga a bíróság állítása is a mindenkori politikai hatalmi erőviszonyok kérdése volt.⁸ A bírói normaérvényesítés fejlődésének négy fő csomópontja a következő: a vérbosszúból reparációvá fejlődő vitaoldás, harmadik fél igénybevételevel, majd a vitaoldásnak állami monopóliummá válása, a központi hatalom megerősödésével párhuzamosan, ezt követte a jogász szakelem megjelenése és a vitaoldásnak a jogász professzió általi kisajátítása. Végül a bírói jogalkalmazásnak a köziga gatástól⁹ való elválasztása, a politikai értelemben is független bíróság és bíró kialakulása.

A modern társadalmak kialakulásakor, különösen a polgári forradalmak időszakában, erős hit élt a központi jogalkotás, kodifikáció garanciális és egységesítő hatásában. A feudális jogalkalmazás sajátosságai, a bírói kar "ancien régime"-beli szerepe, a feudális központi hatalomhoz való hűsége és a hatalom leplezetlen megnyilvánulása az ítélkezésben a jogalkalmazás totális bizalomvesztését vonta maga után. Erőteljes szerepe volt ebben a folyamatban annak, hogy a feudális bíró társadalmi státusa minden tekintetben az uralkodó csoportokhoz hasonlított. A francia forradalom jogot elsöpörni akaró dühe részben a bírói kar likvidálásában, részben az erőteljes központi kodifikációban üledett le. A forradalmi jogtudat alapján való laikus ítélkezés csak történelmi pillanatokra helyettesítette a szakszerű, jogi alapú jogalkalmazást.¹⁰ A feudális hatalmi berendezkedéshez való kontinentális viszonyulás a jogrendszerek alapvető vonásait határozta meg: központi kodifikáció, frott joghoz kötött bírói normaérvényesítés. Mind az eljárás menetét, mind az alkalmazandó joganyagot egységesen a központi jogalkotó szolgáltatja, ennek megfelelően az előre megismerhető szabályok komplex rendszeréből maga a konkrét döntés is előre látható, a szabályokat alkalmazó bírónak nem áll módjában jogon kívüli tényezőket figyelembe venni. E formális racionális jogalkalmazás a modern társadalmak jogbiztonság-igényének kifejeződése. Az az ideáltípusa a bíróságnak, amely ebből a megközelítésből származik

M. Shapiro műve alapján a következő elemekből áll: (1) független bíró, aki (2) előre lefektetett jogi normákat alkalmaz (3) kontradiktórus eljárás után annak érdekében, hogy (4) olyan döntést hozzon, amely az egyik félnek jogi igazat ad és a másik fél érveit jogilag elveti. A bírói jogalkalmazás alapvető társadalmi logikája tehát a bíró és a két ellenérdekű fél hármasa, ahol a vesztes fél is respektálja a megalapozott döntést.¹¹

A bíróság intézménye azonban soha nem tudta elkerülni sem a normaalkotást, sem néhány informális vitakezelési eljárást, amelyek a modern társadalmakban is megmaradtak a bírósági eljárás megkerülésére.¹² Az alkalmazandó jog logikai zárttságának tételezése is ellentmondott a valós viszonyoknak. Ezt maga a jogalkotó is még a kezdetekben felismerte, hiszen a nagy polgári törvénykönyvek (civil kódexek) sorra születnek lényegében joghözragkított felhatalmazással a bíró számára. Alapvető szinten a kodifikátorok természetjogi elvekre, általános, absztrakt elvekre, a nép jogi törekvéseire és a bíró saját mintájának (mit tenne, ha ő lenne a jogalkotó?) utalják a jogalkalmazót.¹³ E "jogforrás-elméleti fordulat"¹⁴ erőteljes csapás volt a "la bouche de la loi"¹⁵ típusú merev jogszemléletre.

A jogalkotó maga ismerte fel korlátait, a valóság sokszínűségét és a jogi eszközök durvaságát. Ezért elég tágan vonja meg kereteit, hogy mind időben, mind komplexitásában a jog követni tudja a valóságot.¹⁶

A jogszociológia számára a jog olyan komplex rendszer, amelyben a jogalkotás mellett a bírói esetjogi jogképződés (kazuisztika), a jogtudomány jogdogmatika-fejlesztése és az absztrakt alapjogi réteg bonyolult, kölcsönös viszonyban állnak egymással.¹⁷ A jogot érintő elméleti közelítések nagy változatossággal helyezték hol egyik, hol másik elemre a hangsúlyt. A bíróság fogalmát és funkcióit tehát jogszociológiai ihletettségű irodalom segítségével közelíttem meg. A bíróság definiálási kísérletében az idézett Shapiro-féle ideáltípuson túl T. Becker munkáját használom.¹⁸ Szerinte a bíróság olyan ember vagy emberek egy csoportja, aki(k) a jogvita eldöntése feletti hatalommal van(nak) felruházva. Aki(k) előtt a felek vagy képviselőik előadják a vita tényeit és jogszabályokban, alkotmányban, precedensekben kifejezett normatív érveket, amely szabályokat ezen ember vagy emberek alkalmaznak a döntés kialakításakor. Aki(k) el is hiszik magukról – és e szerint is viselkednek –, hogy meg kell hallgatniuk a tények előadását és alkalmazniuk kell e normákat pártatlanul, objektív módon és független testületként. A jogelméletben és alkotmányjogtudományban a bíróság két fő funkcióját szokták nevesíteni: a konfliktusoldó és a büntető jogszolgáltató funkciót. E két alapfunkció a jogrendszerek két nagy ágához kapcsolódik, a civil- és a büntetőjoghoz. Ezeken kívül azonban, és itt túllépünk a dogmatikus jogtudomány nézőpontján, még legalább három különböző funkciócsoportot különíthetünk el. Elsősorban a mindenkori hatalom szimbolikus legitimitációját. Azon túl, hogy minden létező modern bíróság ítéleteit a köztársaság, a király vagy a nép nevében hirdeti ki, a bíróság mint a jog, jogrend felett őrökődő intézmény kettős értelemben is legitimitációforrás. Elsődlegesen mint a kormányzat legitimitásának alapja, amennyiben jogszerű, alkotmányosan biztosított útja a kormányzati elképzelések megvalósításának. Másodszor pedig az egész jogrend legitimitását, a jog integritását a jogi ideológia fenntartásán keresztül biztosítja.¹⁹ "A kormányzatoknak, hacsak nem fordulnak egy túlzó nacionalizmus vagy faji felsőbbrendűség szimbólumai felé, ami súlyosan aláásná a demokratikus államot és a modern élet minőségét, nagyrészt csak a bíróságok működése szolgálhat szimbolikus bázisul."²⁰ Az első értelemben vett legitimitációs funkció persze nehezen elválasztható a politikai célok interpretációjának, a politikai elvárások becsatornázásának

funkciójától és végső soron a végrehajtás (adminisztráció) meghosszabbításától, kiterjesztésétől. Ezekon kívül a bírói jogalkalmazás is természetes módon részt vesz a jogi szocializáció folyamatában.

A *bírói függetlenségnek* eddigi tapasztalataink szerint több megközelítése lehetséges. Az 1936-os szovjet alkotmány szerint a bírák csak a törvénynek vannak alávetve. Ettől a történelmi ponttól kezdve a szocialista ideológia szerint a bíró független a konkrét ítélethozatalban, de a bíróság nem független az államhatalom szervezeti rendszerétől és általában a politikától. Ennek a felfogásnak magyarországi megfogalmazása szerint: "...nem lehet elképzelni olyan bírói függetlenséget, amely elkülöníthetné a bíróságokat attól az államrendszertől, amelyben működniük kell, és amelynek alapelveit és alapvető célkitűzéseit meg kell védeniük, meg kell őrizniük"²¹. Ebben az ideológiában a hatalom egységének elve szerint a bírói funkció a végrehajtás része, és mint ilyen, hierarchikusan alárendelt a jogalkotásnak. Szűk körű "függetlenség" csak az egyedi ügyben illelheti a konkrét bírót. A szocialista igazságszolgáltatás gyakorlatának vizsgálatakor a szocialista bírói függetlenség kutatója ebből a tételből indulhat ki: "A bírói szervezet nem működik vákuumban, a bírói szervezet is az állami szervezet részét képezi. A bíróságok is a párt és a szocialista állam jogszabályokban kifejeződő politikájának megvalósításában működnek közre"²². E politikai, ideológiai megközelítés jól jelzi a politikai elit hozzáállását és a bíróság tényleges helyét a politikai rendszerben. A tudomány ideáltípusos definíciós kísérleteiből a jogszociológia számára Becker "definícióját" látom a leghasználhatóbbnak. Szerinte a bíró függetlensége annyiban valós, amennyiben (1) a bírók úgy érzik, hogy saját attitűdjeiknek, értékeiknek és a jogi szerepfelfogásuknak megfelelően dönthetnek, és valóban így is döntenek, (2) azokkal szemben is, akik a politikai vagy jogi hatalom tényleges birtoklói, illetve akiknek ilyen hatalmat tulajdonítanak (3). Különösen ha a hatalmak birtoklói felől a nekik nem kedvező döntés miatt a bírák személyét vagy a szervezetet magát nyomás érheti.²³ A bírói függetlenség tehát *társadalmi jelenség, amely emberi aktusokon, személyközi kapcsolatokon keresztül érvényesül, szervezeti kontextusban*. A bíró egyéni döntéshozói munkáját középpontba állító definíció értelem szerűen magában foglalja (előfeltételezi) a szervezeti és államhatalmi függetlenség jogi, alkotmányos garanciáit is. E fogalom előnye, hogy a bírák szociológiailag tesztelhető viselkedéséből indul ki.

Az a történelemfilozófiai hozzáállás, mely szerint minden bíró független a függetlenség adott korban érvényes interpretációja szerint, számunkra nem jó kiindulópont. A náci jognak az a szakasza, amely a bírót kizárólag a törvény alá veti, érvényes jog volt a korszakban, a kérdés az, hogy a korszak szemantikája szerint értelmezve ez a szakasz, mennyire érvényesült a valóságban. Nem mérhetünk mai fogalmakkal régmúlt diktatúrákat – szól a történelmi relatívizálás álláspontja.²⁴ Elismerve, hogy még a legkeményebb diktatúra időszakában sem volt a bírói jogalkalmazás minden felelő a hatalomgyakorlás, elnyomás eszköze²⁵, a jogszociológia egy olyan társadalmi jelenség, mint a bírói függetlenség tárgyalása során nem tud eltekinteni bizonyos ideáltípusok alkalmazásától. A téma immanens normatív tartalma (a bírónak függetlennek kell lennie egy demokratikus államban) meghatározza a kiinduló fogalmi modell struktúráját és a kutatói hozzáállást.

A bírói jogalkalmazás legszembevetőbb szociológiai sajátossága annak szervezeti jellege. A bírói függetlenség tárgyalásakor láthatóvá válik, hogy milyen döntő jelentőségű a szervezeti kontextus, a *formális hierarchia*. A száz–százötven helyi bíróság, a megyei

bíróságok és a Legfelsőbb Bíróság látta és látja el ma is a bírói jogszolgáltatás funkcióját. A megyei bíróságok a helyi fórumokon született ítéletek elleni fellebbezéseket bírálják el, elsőfokú hatáskörük mellett. A megyei bíróságon elsőfokon hozott ítéletet másodfokon a Legfelsőbb Bíróságon bírálják el. A Legfelsőbb Bíróságnak különleges jogpolitikai szerepe is van: elvi irányítást végez a bíróságok működése felett, elnöke törvényességi óvást kezdeményezhetett, és hivatalból bármely ügyet a legmagasabb testület hatáskörébe vonhatott. "A bíróságnak a politikai rendszer részeként való felfogása azzal a következménnyel jár, hogy a bíróságot elsősorban szervezetnek tekintjük, olyan szervezetnek, amelynek megvannak a kapcsolatai a rendszer más részeihez, olyan szervezetnek, amelynek léte, cselekvése, kapcsolatai *emberi tevékenységben realizálódnak*"²⁶ (kiemelés tőlem: F. Z.).

Természetes módon a bírakkal való foglalkozás legelején merül fel a bíró mint hivatás, foglalkozás kérdése is. Az olyan klasszikus problémák, mint a státus, a presztízs, a mobilitás, a szervezeti jelleghez hasonlóan erős kapcsolatban vannak a függetlenség kérdésével. Sajátos módon kapcsolódik ide a szocializáció és a jogi felsőoktatás vizsgálata is. A bírókra vonatkozó adatokból²⁷ megállapítható, hogy a magyar bírói kar fiatal, és erőteljes fluktuáció működik a pályán. A strukturális mobilitás korszakában (az ötvenes évek végétől) a bírói pálya veszteséges. Ez annak köszönhető, hogy gyakorlatilag minden jövedelmi és anyagi mutatóban a bírók a nagyon alacsony (a jogászi pályák között a legalacsonyabb) presztízzsel rendelkező tanácsai apparátusbeli kollégáikkal vannak egy szinten. "Alapvetően olyan életmódot biztosított az akkori rendszer a bíróknak, hogy az egész apparátus, en bloc kézben tartható legyen" – vonja le a következtetést egyik interjúalanyunk. Az alacsonyan tartott jövedelem presztízscsökkenő hatása a szakma elnökesedésén is illusztrálható.²⁸ Míg a bírák körülbelül 42 százaléka nő az 1980-as adatok szerint²⁹ (1980-ban 1522 bíró dolgozott), e 42 százaléka kormegoszlásában nagyon erős az eltolódás a fiatalabb korosztályok irányába. A 40 év alatti bírák túlnyomó többsége nő. Az utánpótlás minőségét primer módon meghatározta a formális képzés rendszere. A magyar jogi felsőoktatás minősége jól tükrözte a hivatalos ideológia értelmiségképét és a hatalom ideológiai igényeit. Az alapvetően bürokrata képzéssé silányuló jogi felsőoktatásban változó arányban, de folyamatosan jelen volt a szakmai és politikai-ideológiai elem. A szélesebb társadalomtudományi látókörrrel rendelkező jogászt nem igényelték sem a munkahelyek, sem az egyetemi oktatói kar nagyobb része. A bírói kar legfőbb utánpótlását az elhivatottak szűk rétege és a máshonnan kiszorulók jelentették. A bírói szakvizsga jó szakmai alapja miatt, különösen a nyolcvanas években, sokan a bírói pályakezdést a szakmai perspektívák kitérítésének tekintették. Sok fiatal csak a szakvizsga letételét várta meg az apparátusban, és az értékes bírói szakvizsgával előnyös pozíciót szerzett a munkaerőpiacon, ugyanakkor növelte a bírói kar fluktuációját. A bírák kiválasztási mechanizmusról egyik beszélgetőpartnerünk így nyilatkozott: "Nem igaz, hogy a bírói pályára csak a hülyék jöttek. Csak sajnós az viszont igaz, hogy ezt semmi nem akadályozta meg."

Az előzőekhez természetesen kapcsolódó téma a bírói szerep, szerepfelfogások, szerepelvárások rendszere. "A szervezetben és a szervezeten keresztül ható tényezők kétségteletlenül limitálják a bíró szabad belátása szerinti döntést, de ennek a korlátnak a hatékonysága bizonyos fokig ismét a bíró személyi tulajdonságaitól, törekvéseitől, szerepfelfogásától stb. függ, amelyek végül is – legalábbis túlnyomó részükben – társadalmilag és történetileg kondicionáltak."³⁰ A magyarországi jogszociológiai kutatások a jogalkalmazó szervezet-
hez való adaptáció fokát tekintve véve három típust különböztettek meg: a hivatalnok, a

politikus és a konfliktusoldó bíró típusait. A döntési stílust, a döntéshozás mélystruktúráját vizsgálva – Becker nyomán³¹ – a jogszabályra és az esetre orientált döntéshozó különíthető el.³² A hivatalnok típusú bíró dominanciája maradandó sajátossága a magyar bírói kar-nak.³³ Ennek a jellemvonásnak vannak az egész kontinentális jogrendszer-csoportot illető általános okai és a szocialista hatalomgyakorlásból következő speciális okai. A kontinentális jogrendszerekben a bírók képzési, rekrutációs, kiválasztási mechanizmusai a minisztériumi jogászokhoz közelebbi a független döntéshozókat. Így mentalitásukban, társadalmi kapcsolataikban, karriermintáikban (a kontinentális bírák karrierbírák) a bírókat a magasabb állami szolgálathoz való alkalmazkodás jellemzi.³⁴ A bírói kar "bürokratizálódásának" a szocialista hatalomgyakorlásból származó okai a bírói hatalom önálló hatalmi ág minőségének tagadásán túl, de abból következően az igazgatás szempontjainak magasabbrendűsége, a döntés önállótlanítása (ügyészi és minisztériumi tartalmi beleszólások). A bíró döntése során igyekszik nem figyelembe venni a tágabb összefüggéseket, a következményeket, néhány – nagyon kevés – kivételtől eltekintve nem akar, nem tud precedens jellegű jogértelmezéssel élni.³⁵ A bíró alkotta jog tilalmának dogmája, az igazgatás felsőbbrendűsége³⁶, és a szorgos jogalkalmazó automata kényszere és szocializációja erőteljesen járult hozzá ahhoz a történelmi hagyományhoz, amely a bíróságot az államigazgatáshoz, a hatalomhoz való alkalmazkodásba kényszerítette.

Mindezen aspektusokat átfogóan a jogalkalmazás és a politika bonyolult kapcsolatrendszerére képezi érdeklődésünk központi tárgyát. Azt, hogy a jogalkalmazás a "politika szívében"³⁷ található, nem csak a politikatudományi munkák nevesítették. Hasonló összefüggést bontott ki a jogszociológia is. Annak a mítosznak az elosztatásában, hogy a politikai elem csak a jogalkotásban van jelen, a jogszociológia tett a legtöbbet. Az a jogdogmatikai állásfoglalás, mely szerint a bírói jogalkalmazás autonóm, független és a politikától elválasztott hatalmi ág, ma sincs tekintettel a valós folyamatokra. A politikai faktort valószínűleg érdemesebb az eddigi tapasztalatok alapján transzhisztorikus, általános elemnek tekinteni a bírói jogalkalmazásban.³⁸ A bíróságot mint a hatalommegosztás rendszerében funkcionálisan, szervezetenként elkülönült valós³⁹ hatalmi ágat, közhatalmi erejű szervezetnek tekintjük. Mind közhatalmi jellege, mind a hatalommegosztás rendszerében elfoglalt speciális helye a politikai rendszerhez köti fogalmilag a bíróságot⁴⁰ Ebből a felfogásból nyilvánvalóan következik a bírói függetlenség központi jelentősége.

Nyilvánvaló, hogy a bírói függetlenség érvényesülésének a beckeri, de a hétköznapi értelme (politikai befolyásolás hiánya) szerint is több feltételcsoportja van. Egyrészt létezik egy alkotmányjogi, szervezeti feltételrendszer, amely a függetlenség jogi-formális alapjait van hivatva biztosítani⁴¹, másrészt a politikai környezet minősége, harmadrészt azok a szociológiai feltételek, amelyek a bírák személyében, státusában és a társadalmi környezetben rejlenek. Dolgozatomban nem szándékozom a problémák összességét elemezni, igyekszem a legfontosabb és a legátfogóbb érvényű gondokat nevesíteni. Mivel dolgozatomban nem alkotmányjogi indíttatású, a bírói függetlenség jogi, szervezeti garanciáit és ezek hiányának problémáit nem tárgyalom kimerítően.⁴² Azokra az alapvonásokra hívom fel a figyelmet, amelyek nem megkerülhetők a szociológiai közelítés számára sem.

A harmadik részben a bírói jogalkalmazás jogi és politikai környezetét próbálom megfesteni, de csak a kontúrokat és néhány alapszínű határozzok meg, a teljesebb kép a további "kifestőkre" vár.

III. A körülmények hatalma – a hatalom körülményei A szocialista jogrendszer alapjellemei

A bírői jogalkalmazás minősége és különösen a bírői függetlenség léte vagy nem-léte tehát a *politikai és jogi környezet* milyenségétől nagymértékben meghatározott. Tekintsük át röviden azokat a strukturális hatalmi jellemzőket, amelyek feltétlenül szükségesek témánk megértéséhez. A totális hatalom, mely az élet szinte minden területére betört és nagyon gyorsan felszámolta a társadalmi autonómiák rendszerét, természetesen nem korlátozta magát joggal és alkotmánnyal. A jogrendszer mint az átpolitizáló hatalmi gyakorlat eszköze vesztette el autonómiáját. Az állami és pártbürokrácia a demokratikus centralizmus elvei alapján egy erősen hierarchizált, etatista hatalmi gyakorlatot követett. A társadalom tervszerű átalakításának gyors programja nem csak messianisztikus vezetőket, hanem monopolisztikus hatalmi pozíciókat kívánt meg. A pártközpontú politikai rendszerben a hatáskörök erős centralizációja mellett az állami és pártbürokrácia teljes összefonódása vált jellemzővé. Az összefonódást leginkább biztosító hatalomszerkezeti jellemzők a nomenklatura-rendszer (párthatásköri lista), az ebből következő felelősségi és pártfegyelmi viszonyok és az állami döntések másodlagossága a párt megfelelő fórumaihoz képest. A párt tehát mint közvetlen hatalomgyakorló a politikai rendszerből minden alternatívát száműzött és megszüntetett minden más logikájú szerveződést.

Az úgynevezett *Kádár-korszak* az idő rövidsége és a téma bonyolultsága miatt nagyrészt feldolgozatlan a társadalomtudományokban. A dolgozat hangsúlyai miatt szükséges néhány alapvető, a bírői függetlenséggel csak közvetett kapcsolatban levő alapvető nevesítése. Melyek a témánk szempontjából releváns fontosabb rendszerkarakterisztikumok, amelyek stabilnak mutatkoztak a "létező szocializmus" egész időszaka alatt, és mely részeiben termelt ki a "Kádár-korszak" eltávolodást a klasszikus rendszertől? Nem érdemes most részletesen foglalkozni a szocialista Magyarország történelmének periodizációs kérdéseivel, néhány alapvető cezúrát leszámítva a korszakolás csak egy-egy résztémára vonatkoztatva lehet pontos. Tartósan meghatározta a politikai rendszert a bürokratikus koordináció⁴³ és redistribúció. Megmaradt a politikai rendszer elsődlegessége, a pártközpontúság, az etatizmus és centralizáció. Lényegében nem változott a hatalom egységének elve és gyakorlata, erős végrehajtói dominanciával. A demokratikus alkotmányi eszközök, legfőképpen a parlament, a nyolcvanas évekig inkább a párt és a végrehajtó hatalom szavazógépeként funkcionáltak. Ennek megfelelően természetesen nem vagy csonkán érvényesültek az alapvető szabadsági jogok.

Azok a változások, amelyeket a hatvanas évektől kezdve ellentmondásosan és sajátos ciklikussággal a kádári politikai rendszer produkált, az intézményes szférát csak kisebb részben érintették primer módon. A gazdasági és jogi rendszerben lezajlott elmozdulások, amelyek jórészt az "új gazdasági mechanizmus" címszóval jelölhetők, a vonatkozó társadalomtudományi irodalomban többé-kevésbé leírtak, de a "reformok" valódi társadalmi lényege nehezen megfogalmazható, "a Kádárizmus titka kívül esik az intézményeken"⁴⁴. A politikai intézményrendszeren kívüli változások néhány kulcsfogalommal írhatóak le. Az ideológiai rendszer stabilitását erősen elhalványította a különösen a gazdaságban

növekvő pragmatizmus. A politikai represszió enyhülésével párhuzamosan oldódott a félelem, és megindult a privátszféra emancipálódása, kitágultak a nyilvánosság terei. A relatív és gyakran elbizonytalanított civil társadalom "kis szabadságának" alapja a magántulajdon és a termelői autonómia beépülése a mindennapokba. A politikai intézményrendszer merevsége meghatározta a reformok általános jellemzőit: az ad hoc jelleg és korlátozottság mindvégig a "reformmozgalom" alapjellemei maradtak. A "velleitások"⁴⁵ által liberalizált, visszafogott társadalom igyekezett alkalmazkodási (védekezési) stratégiákat kidolgozni. Ugyanakkor a polgárosodási vagy középosztályosodási folyamat olyan társadalmi változásokat indított el, amelyek a társadalomszerkezet lényegi módosulását eredményezték. A hatalomgyakorlás alapszerkezete változatlan maradt, de érzékelhető előrelépést jelentett a szakracionálisok, a szakelem erősítése az igazgatási szervezetekben. A pártbürokrácia továbbra is párhuzamosan és jellemzően az állami felett tevékenykedett, nem kevés diszfunkcióval. De "a közvetlen utasításos rendszerbe vetett hit [...] nagyjából mindenütt megrendült"⁴⁶. A reform ciklikusságának legerősebb példája az 1972–75-ös konzervatív fordulat. Hamar kiderült, hogy az erős politikai nyomás ellenére az ellenreformerek "célve kudarcra vannak ítélve"⁴⁷ a gazdasági változások gazdaság szerkezeti és társadalmi jelentősége miatt. Annak ellenére, hogy még a részleges reformokat sem lehetett visszacsinálni, volt e pár éves konzervatív politikának némi lecsapódása a jogrendszerben. Most csupán a jogalkalmazás területéről említve példát: a piaci elemeket – a néhol ellenséges politikai és normatív környezet ellenére – egyre bátrabban alkalmazó és kihasználó gazdálkodók nem mindig tudták biztosan, hogy ténykedésük eredménye kintintetés vagy börtön lesz. Jelzésszerűen utalni kell tehát a szocialista jogtípus általános jellemzőire. Néhány olyan vonást emelek ki, amelyek a szocialista jogtípus magyarországi megjelenésére is jellemzőek voltak, olyan alapelemeket, amelyek lényeges változásokkal ugyan, de végig megmaradtak a jogrendszer mélystruktúráiban. A szocialista jogrendszernek voltak rendszerspecifikus és rendszersemleges elemeik. A bírói jogalkalmazás és különösen a bírói függetlenség tárgyalása elsősorban a rendszerspecifikus elemek ismeretét feltételezi.

Nonet és Selznick egy mára klasszikussá váló munkájukban⁴⁸ szedték össze a represszív jog, a totális berendezkedésű állam jogának jellemzőit.⁴⁹

1. A szocialista állam számára a jog direkt módon felhasználható, a politikai és jogi rendszer autonómiája is megszűnik, a jog instrumentalizálódása erős. A jognak mint a hatalom eszközének alárendelt szerepe a legmeghatározóbb strukturális sajátosság. A jog elvesztett autonómiája, amit ideológiailag a szocializmus építésének vagy a közérdek szolgálatának küldetésével pótolnak, minden további modelljellemező végső oka maradt. A jogrendszer centralizált, etatista átalakításának két történelmi motivációja volt. A szovjet modell kényszerű adaptációja⁵⁰ egyrészt speciális hatalomgyakorlási igényekkel, technikákkal, szervezetekkel járt együtt, másrészt az állami tulajdon kizárólagosságára törekvés-sel. Ezek szerint mind a hatalomgyakorlás szervezeti, jogi rendszerét, mind a tervgazdaságra átváltott gazdaságirányítást jogi eszközökkel kellett átépíteni. E folyamat szervezővelejárója volt a jogi rendszer teljes átalakítása is.

A jogról való gondolkodás és politikai gyakorlat középpontjában a korszakban a szocialista normativizmus áll, mely szerint a jog egésze megtalálható a jogalkotással felruházott állami szervek döntéseiben. E mögött a politikai rendszer túlsúlya⁵¹, a tervutasításos rendszer centralizációs igénye és a bürokratikus koordináció⁵² összefüggő jelenségegyüt-

tése húzódik. Mindebből egyenesen következett egy erőteljes közjogi dominancia⁵³, a magánviszonyok, magánjog felszín alá szorítása.⁵⁴ A jogban kifejezett közérdek legnyilvánvalóbb megjelenése a népgazdasági terv, amely jogi eszközökkel megfogalmazott politikai program. Mivel a magánérdek hiányzik a rendszer motivációs készletéből, a jog jelenti a kontrollt és központi motiváló (szankcionáló) erőt.⁵⁵ A jog ilyen feladatokkal való túlterhelése természetes módon vezetett egy sor diszfunkcióhoz, mint például: jogkerülés, követhetetlenség, a jogismeret hiánya, áttekinthetetlenség, a jog presztízscsökkenése.⁵⁶

2. Nem kifejezett, de annál lényegibb funkciója a szocialista jognak a hatalom megtartásának, konzerválásának elősegítése. A döntések átláthatatlansága, a számonkérhetetlenség, felelőtlenség jogalkotási anomáliái következnek ebből. A nagy mennyiségű és hatástalan jog (túlszabályozás), a szabályozatlan életterületek (alulszabályozás), a legyengített normativitás, a "fordított piramis"⁵⁷ jelensége egyaránt a szocialista jog hatalomkonzerváló, strukturális sajátosságai közé tartozik. Tehát a jog nyitottsága, a gyenge normatív erővel rendelkező magas szintű jogszabályok és a kitöltésükre, konkretizálásukra felsorakozó alsó szintű állami szervek tömege, az utasításos⁵⁸ jogalkotás is jellemzi a szocialista jogrendszert.

3. Minden totális állam erőteljesen támaszkodik az erőszakos szervezetekre. A lakosság permanens félelemben tartásához nagy erővel járult a rendőrség, az állambiztonsági szervezetrendszer és a parancsuralmi hierarchiában működő ügyészség. A büntetőjog "alkalmas" eszköz a hatalom kezében az elnyomás realizálására. A létező szocializmus első korszakában a büntetőjognak és büntetőjog-alkalmazásnak kiemelkedően fontos politikai szerepet szánt a politikai elit. Az ellenzék likvidálásán túl a kriminalizálás áthatotta a mindennapi életet is. Az ötvenes évek politikai folyamatairól és jogrendszeréről ma már sokat tudunk. Dolgozatomban e korszakot csak a kádári korról való összevetés erejéig idézem meg – feltételezve, hogy az olvasó ennél lényegesen részletesebb háttértudással bír a klasszikus szocializmus jogalkalmazásáról.⁵⁹ A politika számára totálisan kiszolgáltatott jog sorsát jelzi, hogy a legkisebb hatalmi rezgésre is a legdurvább "társadalompolitikai eszközzel", a büntetőjoggal reagált. A kriminálstatisztikában hozzáférhető adatok szerint is a jogszolgáltatás, a büntetőjogi represszió enyhülése vagy szigorodása nagypolitikai eseményekhez köthető, ami jelzi a jogalkalmazás teljes kiszolgáltatottságát a hatalomnak. A jogalkalmazás alkalmas jelzőrendszer a politika iránt érdeklődő utódok számára.⁶⁰ A magyarországi szocializmus hatvanas évek közepétől kezdődő második szakaszát a büntetőjogi represszió erőteljes visszaszorulása jellemzi. Az erőszakos szervezet hatalmának Kádár-korszakbeli megnyilvánulása nem a mindennapi agresszió, hanem sokkal inkább a rendőrség információs monopóliuma, a helyi hatalmi hálóban betöltött központi szerepe volt. A rendőrségi vezetők pártfunkcionáriusként is igen magas pozíciókat töltöttek be, az egyéb jogalkalmazó szervezetek irányítói a tényleges hatalmi ranglétra alacsonyabb fokozatain helyezkedtek el (*1. részlet*). Ugyanakkor továbbra is jellemző maradt a kiszámíthatatlan és a politikai hullámzásokat követő túljogiasítás, túlszankcionálás, kriminalizálás, különösen a gazdaság szereplőinek vonatkozásában. "A túlzott jogiasztás következtében, továbbá a jogilag rendezhetetlen vagy kevésbé rendezhető viszonyokra alkalmazott jog akadályozza az e viszonyoknak megfelelő rend létrejöttét. (Ezekben az esetekben a jog nem annyira szankcionálást, mint inkább bürokratikus eljárást és inkompetensek beleszólását biztosítja.)"⁶¹ A jogbizonytalanság fenntartásának mechanizmusára és társadalmi következményeire jó példa a termelőszövetkezeti vezetők elleni

büntetőeljárások sora a hetvenes évek elejétől a nyolcvanas évek közepéig. A gazdasági reform politikai ellenfeleinek a jogalkalmazási folyamatokba is belenyúló bürokratikus reakciója számos emberi tragédiát okozott.⁶² Ez a jogbizonytalanság persze feltételezett egy olyan jogalkotást, amely lehetőséget nyújtott az új represszió gyakorlására. "A jogalkotás így »itt a piros, hol a piros« jellegű ügyeskedéssé válik, mely az ellentétes szabályokkal, az azokért való bármikori felelőssé tétellel tartja fenn a függőséget: valamelyik szabályt a jogalkalmazó és a jogkövető meg kell, hogy szegje, vagyis felelősségre vonható. Így a hivatalos rend mögött egy másik, még hivatalosabb – bár titkosabb rend – körvonalazódhat."⁶³ Ezt a titkosabb rendet még a hatalomgyakorló burokraták közül is nagyon kevesen ismerhették, így a potenciális vádlottak közül csak keveseknek volt lehetőségük fejüket a hurokból kihúzni. Az üzérkedés Btk-beli tényállása például (jogosulatlan kereskedés) bármikor alkalmas volt mindenféle "kapitalizálódási tendencia" megfogására (2. részlet).

4. A nem demokratikus állam joga nem tesz eleget a törvény előtti egyenlőség elvének sem, hozzájárul a privilégiumok rendszerének fenntartásához. E jellemzőnek legmarkánsabb példája az a szocializmus utolsó éveig hatályban volt titkos jogi norma és gyakorlat, amely szerint magas rangú párt- és állami vezetők esetében a büntetőeljárás megindításához a párt magas rangú testületének jóváhagyása szükségeltetett. E bírósági szakasz előtti politikai szűrő és a nyomozó és vádlhatóságok politikai alárendeltsége az egész korszak vonatkozásában megalapozza a gyanút, hogy bizonyos személyek büntetőbíróóság elé egyáltalán nem kerülhettek. Ha valakit – mégha nem is tartozott abba a körbe, ahol előzetes pártjóváhagyás kellett az eljárás megindításához – politikai szempontok miatt ki akartak vonni a büntetőeljárás hatálya alól, úgye nem került a bírói szakaszba, a nyomozóhatóság valamilyen módon döntött a vád elejtéséről. Ha mégis elmulasztották a szűrőt, akkor elfogultságra hivatkozva, különösen helyi politikai vezetők esetében, elvitték az ügyet az illető megyéből, így legrosszabb esetben a PKK B vagy valamelyik nagyobb bíróság hozott egy nagyon enyhe ítéletet. A fővárosi bíróságok ugyanis nagyon nagyok, itt könnyebb találni befolyásolható bíróit, az ügyek kiosztásának elnöki hatáskörben levő joga (szignalizáció) megkönnyítette a lojális jogalkalmazó megtalálását. Végül soron, mindezen szűrők elmulasztása vagy nem megfelelő működése esetén a Legfelsőbb Bíróság tudott "tenni az ügyben". A jogrendszer sajátosságai és a korszak személyi összefonódásai miatt az eljárások megindulása teljesen kiszámíthatatlan volt. Egy személyes jó kapcsolat megmenthette a gazdasági vezetőt az eljárás megindulásától, míg egy esetleges összevesszéssel a börtönt kockáztatta. A bíró igen gyakran nem is láthatott bele ilyen mélyen az ügybe, de ez nem is érdekelhette, e viszonyok kívül ezek kompetenciáján (3. részlet). A szocializmus politikai rendszerében a személyes kapcsolatok kitértetett szerepet játszottak. Egy feljelentés, vádemelés vagy ezek elmaradása éppen úgy függhetett személyes ismeretségektől, mint egy lakás kiutalása. A kapcsolatok ellenőrizhetetlen és rekonstruálhatatlan hálózata az igazságszolgáltatást sem hagyta érintetlenül. A bírósági elnöki székben is többnyire megbízható "haverok" ültek. Őket azonban egyre ritkábban kellett igénybe venni, más, jobban utasítható kapcsolatok kifogástalan működése esetén. A hiánygazdaság körülményei között az anyagi jellegű privilégiumok elosztásában is részt vett a jog. A hiánycikkek (például autó) és egyéb a bürokráciát megillető privilégiumok (hivatalos autó magán célra való felhasználása) egyenlőtlen, politikai szempontú elosztása

a korszak egyik legvisszataszítóbb⁶⁴, de a nem demokratikus berendezkedések általános sajátossága volt.

5. A szocialista jogra is – ahogy Nonet és Selznick szerint általában a represszív jogra – jellemző volt a moralizálás. A jogi moralizmus az uralkodó ideológiával átítatott jogpolitika normatív formában való manifesztációjában érhető tetten leginkább. Az ügynevezett igazságszolgáltatás jogpolitikai irányelvei 1963-ban nem publikus kormányhatározatként, majd 1973-ban és 1986-ban Elnöki Tanácsi határozatként kaptak jogi formát.⁶⁵ Jogi moralizálásra utal a szocialista jog alapvető kultusza⁶⁶ is. A sok esetben nem érvényesülő vagy konkrétizálhatatlan (például szocialista együttélés alapelve a Ptk.-ban) alapelvek a jogpolitikában jogiasztott ideológia meghosszabbításai voltak a törvényszövegekben. A magas fokú ideologizáltság eleve kizárta e szakaszok hatályosulását. Annak ellenére, hogy például a jogalkalmazás jogpolitikai irányelvei gyakorlatilag használhatatlannak bizonyultak a mindennapi ítélkezés során, azokat szinte figyelmen kívül hagyták, egy-egy bíró ítélkezésének központi (minisztériumi) vizsgálata során lehetett hivatkozni ezen elvekre, illetve a Legfelsőbb Bíróság irányelveiben, elvi döntéseiben közvetlenül megjelentek e tételek, és így már kikerülhetetlenné váltak a bíró számára.

A szocialista jog legjellemzőbb általános vonásainak vázlatos tárgyalása néhány pontosító megjegyzést kíván. Csak utalni szeretnék az ügynevezett szovjet modell tökéletlen adaptációjára, illetve a modell-kényszer tökéletlenségére. Ez a szovjet modell "végülis nem tudta eltüntetni egyrészt már a nyugati jogfejlődés meggyökeresedett elemeit (a jogi szabályozásban és a jogászai gondolkodásban sem), másrészt kihívta az ellenállást az idegen minta recepciójával szemben"⁶⁷. A jog és a társadalom mélystruktúrái egyébként is hatékony korlátokat állítanak a jog politikai gyarmatosítása, instrumentalizálása elé. A jog dogmatikai kidolgozottsága és mindennapi alkalmazása olyan kemény mag, amelyet ilyen rövid történelmi periódus nem tudott, de nem is akart feltörni. A jog rezsímsemleges elemei, technikái a jogalkalmazói gyakorlatban és a jogászai gondolkodásban megőrződtek. Nyilvánvaló, hogy a hatvanas évek közepétől, a monolitikus, centralizált tervutasításos gazdaságirányítás lebontásától, egy más, a klasszikus szovjet mintától eltérő jogrendszer kezd kiépülni. Az első szakaszban (klasszikus szocializmus) háttérbe szoruló különbségek a szocialista berendezkedésű jogrendszerek között a gazdasági reformfolyamat következtében aktivizálódtak. A gazdasági struktúra változása a jogi kultúra, jogi technika megőrzött mélystruktúrái segítségével bontakozott ki.⁶⁸ Így a hetvenes évekre egy sajátos problémahalmaz válik jellemzővé a magyar jogrendszerre. A modernizációs hiányosságok, a megmaradó fentebb felsorolt alapjellemzők kiegészültek a modern jog általános problémáival, például az ügynevezett szervezeti jog gondjával. A szervezeteken (szervezeti tagságon) keresztül történő magatartásirányítás a szocialista berendezkedés körülményei között a domináns állami tulajdon miatt még erősebb és az említett jogforrási anomáliák következtében még súlyosabb következményekkel járt.⁶⁹ Mégis a gazdaságirányítási reform következtében a hetvenes évekre a totális politika manipuláció helyett "alapsémaként a modell legelső eleme, a szervezeti szféra a jogszabályok által irányított lesz, közvetlen viszonya azokhoz alakul ki, a megalkotó szervezeteken csak közvetett viszonya alakul ki"⁷⁰.

Az ügynevezett Kádár-korszak tehát, amelyet mi a jogrendszer és különösen a jogalkalmazás sajátosságainak elemzésekor a kutatás témájául választottunk, ellentmondásos folyamatok kora. Ezek az ellentmondások teszik izgalmassá és ugyanakkor nehezzé a

társadalomtudományok dolgát. Egyszerre van jelen egy irracionális hatalmi struktúra és a szakracionális fokozatos, gyakran hullámzó beépülése. A monolitikus, ideologikus hatalomgyakorlás ellenére enyhülő elnyomás, az elnyomó eszközök potenciális bevetetősége és a "társadalmi béke" evidenciája. Az ideologikus hatalom merev ragaszkodása bizonyos tételekhez és a mereven ragaszkodókat egyre jobban kikezdő pragmatizmus. A szabadságjogok hiánya és a mindennapi szabadságokért való küzdelem táguló lehetősége.

A bírói függetlenség ismert hiányosságai és a valós működés diszkrepanciája a korszak ellentmondásosságának illusztrációja. Ezt próbálok érzékeltetni a következő részben.

IV. A bírói függetlenség fokozatai

Annak ellenére, hogy Magyarországon a dualizmus alatt megteremtődött a közigazgatástól elválasztott bírászkodás, a függetlenségnek sem jogi-szervezeti, sem tudati feltételei nem voltak meg.⁷¹ A bírói szervezet autonómiája, a független bíróság eszméje nem vált az alkotmányos gyakorlat vezérlő elvévé.

Az 1945-tel kezdődő új "történelmi szituáció", mint minden egyéb területen, a jogalkalmazásban is alapvető változásokkal járt. A háborús bűnösök felelősségrevonásával⁷² megkezdődött, majd a kommunista hatalomátvétel után kiteljesedett a bíróságnak nyílt politikai célokra való felhasználása. E perekben a politikai elem nyilvánvaló volt, de ekkor még politikailag nem kompromittálódott régi szakbírák ítélkeztek.⁷³ A népbíróságok az 1956-os forradalom megtorlásának véghezvitelére éltek újjá egy rövid időre.⁷⁴ A megtorlás büntetőítélkezésével kapcsolatban nem lehet semmilyen illúziója az utókorak, fel sem merülhet más, csak a közvetlenül politikailag diktált perbefogások és ítéletek. Eddigre azonban mind az igazságügy szervezetét, mind személyi állományát gyökeresen átalakították. A szocialista bírósági szervezet kialakítását megelőzte (részben azzal párhuzamosan folyt) az 1945 előtti jogintézmények lerombolása. 1949-ben megszüntették a Közigazgatási Bíróságot és a Hatásköri Bíróságot. A harmadfokú fellebbezés kiiktatása (1949. évi XI. tv.), a felsőbbbíróságok és főállamügyészségek megszüntetése (1950. évi IV. tv.), a bírósági hatáskörök szabályozása (1950. évi 46. sz. tvr.) jelentette a szocialista bírósági szervezet alapjainak lerakását. Az átalakítás mintája – ahogy az egész jogrendszer esetében – az 1936-os szovjet alkotmány volt (és az 1938-as szovjet bírósági törvény). Témánk szempontjából a legfontosabb változás a bírák áthelyezhetőségének deklarálása, amivel az ítélkezés függetlenségének minden klasszikus garanciája elveszett. Az ítélkezés demokratizmusát volt hivatva biztosítani a népi ülnöki rendszer bevezetése. Ugyanilyen ideológiával, a szovjet példa és a sokkal konkrétabb szovjet igazságügyi szakértők hatására, intézményesítették a bírák választását és visszahívásuk lehetőségét. (Ez az intézmény azonban lényegében nem hatályosult.) A hatalom egysége elvének megfelelően a kormányzatnak az igazságügyminiszteren keresztül olyan jogosítványokat adtak, amely a bíróságokat egy merev hierarchiába vonta. A hierarchikus államszervezés teljességét a végrehajtó apparátus, a bíróságok és a párt szerveződésének totális párhuzama biztosította. A miniszter a bíróságok formális irányítását a bírósági elnökökön keresztül végezte titkos utasítások, leiratok, miniszteri és felügyeleti tájékoztatók segítségével. A megyei elnökök

közvetlen utasíthatósága és teljes alárendelődése az igazságügyminiszternek a miniszter felé való jelentési kötelezettségben csúcsosodott ki.

A szocialista igazságszolgáltatás első időszaka problematikáját, a bírói függetlenség kiiktatásának meghatározó első korszakát részletesen nem tárgyalom e helyütt, csak ismert összefüggésekre utalok. Mindenki által nagyjából ismert a koncepciók perек jelensége az ötvenes évek Magyarországon, ahol a büntető eljárás és ítélet nem csak a politikai ellenfelek eltüntetésének, hanem a társadalom megfélemlítésének eszköze is volt. Ebben az időszakban fel sem merülhet a bírói függetlenség kérdése, hiszen a formális irányítási jogosultságokon túl az államvédelmi hatóság és a párt közvetlenül manipulálta a folyamatokat.⁷⁵ Minden első fokú ítéletet meg kellett küldeni az Államrendőrségnek. A bírósági eljárás a politika, az ítélet a propaganda eszköze lett, az osztályharcra való hivatkozás konkretizálása az eljárásban megszüntette a jogegyenlőség érvényesülését. A bíróságoknak azok a "hétköznapi" működési sajátosságai, melyben megőrződnek a jog rezsimszerűsége, technikai magjai a totális rendszerekben, igaz a klasszikus szocializmus magyar viszonyaira is. A jogalkalmazó diszkréciója a súlyosító és enyhítő körülmények értékelésében, a tényállás megállapításában akár enyhíthette is a jogszabály durvaságát. Jó példát szolgáltat a bírák "relatív autonómiájára" Gyekiczky Tamás elemzése az 1952. év munkafegyelmi ügyeiről.⁷⁶ Ugyanakkor éppen e szakmai kemény mag személyi feltételeit gyengítendő beindult a párt személyzetű politikájának megvalósítása a bírói karban. A több B-listázás és a folyamatos politikai szelekció következtében állandóan csökkent a bírók száma, 11 év alatt 1 100 bíró távozott. A politikai szempontú kampányok (amelyek a jogászok körében szigorú szűrésekben öltöttek testet), az egész időszak alatt (1948–1956) folyamatosak voltak, tehát egyik bíró sem lehetett biztos állásában. Az egzisztenciális bizonytalanságban tartás politikai indoka a jogászságnak és különösen a bírói karnak a régi hatalomhoz kötöttsége, polgári liberális szellemisége⁷⁷ és az új hatalomnak a "demokratikus értelmiség" kialakítására tett erőfeszítése. Következésképpen pedig a bizonytalan, politikailag megfélemlített jogalkalmazó. A voluntarista módon irányított mobilitás következtében "az ötvenes évekre [...] a gyors és ellentétes irányokba átcsapó strukturális változások, a jogászok ehhez több-kevesebb sikerrel alkalmazkodó ide-oda áramlása, az egyetemi képzés példátlan mértékű ingadozása jellemző."⁷⁸ Így állt elő az a helyzet 1958-ra, hogy a 1 155 bíróból csak 564 kezdte 1945 előtt a pályát és 53 százalékuk öt éven aluli gyakorlattal rendelkezett.⁷⁹

A jogalkalmazás demokratizmusát és a szakmai elem "antidemokratizmusának" ellensúlyozását – a laikus elem bevonásával – volt hivatva biztosítani a népi ülnöki rendszer bevezetésén túl az úgynevezett társadalmi bíróságok intézménye, amely a kisebb jelentőségű ügyekben, alapvetően nevelési céllal, jogász bíró nélkül "ítélkezett". Magyarországon csak munkahelyi szervezésű társadalmi bíróságok (döntőbizottságok) jöttek létre, különösebb jelentőség nélkül, majd 1962-ben a bírói felülvizsgálhatósággal kibővítve tovább gyengült eredeti politikai erejük, végül az 1972-es átfogó reform keretében lényegében a rendes bíróságok vették át ítélező feladataikat. Míg néhány szocialista országban (például az NDK-ban) a területi szervezésű (lakóhelyi) társadalmi bíróságok megtartották politikai erejüket, addig máshol – így Magyarországon is – az eleve csak munkahelyi szervezésű intézmények gyakorlatilag az ideológiai nevelés eszközeivé süllyedtek.⁸⁰

A magyar szocialista igazságszolgáltatás történetének első szakasza akkor zárult le, amikor az 1956-os forradalom büntetőjogi megtorlásának folyamata véget ért. Ezekben a

perekben ugyanis a politika nyilván közvetlenül vett részt. Az 1960-as évek második felétől, az általános amnesztiarendelelet után, a hatalomgyakorlás viszonya a bírói jogalkalmazáshoz már nem ugyanaz, mint a szocializmus klasszikus szakaszában. Ebben az időszakban, különösen az 1972-es bírósági törvény után, a "korlátozott függetlenség" viszonyai között ítélezhetnek a bírók: már nincsenek közvetlen utasítások, megrendelt ítéletek, de nincsenek garanciák sem az igazgatási, adminisztratív korlátozásokkal szemben. És különösen nincsen lehetőség az eljárási garanciákat gyakran figyelmen kívül hagyó, parancsuralmi rendszerben tevékenykedő nyomozó hatóságok bírói kontrolljára. A totálistól elmozduló politikai rendszerben a politika közvetlen manipulációs eszköztára már nem alkalmazható a bíróságokra. A bírói jogalkalmazás "depolitizálódik", a politika már nem nagyon törődik vele, ugyanakkor a rendszer olyan módon marad korlátozó (antidemokratikus), hogy a bíró kompetenciája, jelentősége erősen csökkent. A "puha diktatúrának" már nincs szüksége tömeges büntetőperekre és bebörtönzésekre, ezek a legitimitációját kezdték volna ki. Azokban a büntetőperekben, amelyekben mégis szükségét látta a politikai elit a beavatkozásnak, elegendő volt a nyomozó hatóságok közvetlen utasíthatóságának kihasználása. Nem a tárgyalóteremben dőltek el a lényeges dolgok most sem, de nem volt a tárgyalóterem a hatalomgyakorlás szimbolikus helyszíne sem.

Az úgynevezett "puha diktatúra" és a bírói függetlenség viszonyában, a bíróság szervezeti és a bírák működési függetlensége szempontjából néhány problémahalmaz kiemelhető, mint különösen lényeges vagy jellemző vonás. Ilyen aggályos kérdés az igazságügyminiszter jogköre a bíróságokkal kapcsolatban, a bíróságok belső szervezeti hierarchiája, az elnökök szerepe, a helyi, megyei pártapparátusok döntésbefolyásoló ténykedései, a Legfelsőbb Bíróság működése.

A bírói függetlenség tárgyalásakor a kutató számára az a kérdés, hogy melyek azok a külső, nem az adott ügy tényeiből, a jogszabályokból és a bíró személyiségéből származó hatások, amelyek befolyásolják a döntéshozást. A választott korszak ("Kádár-korszak") azért érdekes, mert – különösen a gazdasági reformok után – megnőtt a normatív szabályozás szerepe⁸¹ és nőtt a jogi racionalitás aránya az irányításban. A jogszabályon keresztüli befolyásolás pedig nem jelenti a bírói függetlenség megsértését, mi tehát az ezen túli politikai, külső elemeket keressük. Az alkalmazott joganyag, az alkalmazás módját meghatározó eljárási rend, és a jogrendszer általában, a legnagyobb hatást gyakorolják a jogalkalmazásra. Ezen elemeket pedig hatalmi tényezők determinálják.⁸² Számos olyan büntető tényállás található, amely a kor nyomát viseli magán. Különösen izgalmasak azok, amelyek a gazdasági élet kriminalizálását célozták. Bizonytalan megfogalmazásaikkal (uzérkedés), alacsony szintű normára való tartalmi hivatkozással (devizabűncselekmények, hűtlen kezelés) tág teret nyitottak a jogpolitika ideológiai, hatalmi hatásainak. Mielőtt összefoglalnánk, hogy mi adódott ezekből a jogrendszerbeli sajátosságokból, tekintsük át azt a néhány legfontosabb ágenszt, amely nem legitim befolyással lehetett az ítélező tevékenységre.

Az igazságügyminiszter jogszabályban kifejezett jogköre a bíróságokkal kapcsolatban igen széles volt. Mint a kormány igazságügy-politikájának végrehajtójának, feladatkörébe tartozott az igazságügyi igazgatás, a működés dologi és személyi feltételeinek biztosítása és az általános működés feletti felügyeleti jog. "A személyi politika alakításával, a tárgyi feltételek biztosításán keresztül az igazságügyminisztériumok olyan jelentős eszközökkel rendelkeztek és rendelkeznek, amelyeknek segítségével hatékonyan beleszólhatnak a

jogalkalmazás tartalmi kérdéseinek eldöntésébe is.⁸³ Az igazgatási jogosítványokon (külső igazgatás) túl az ítélkezés érdemi vizsgálata rendszeres volt egy-egy jogterület vagy egy-egy megye vonatkozásában, amit a bírósági főosztály végzett. A minisztériumi vizsgálatok eredményei olyan, az ítélkezést segítő kiadványok (Módszertani Füzetek) voltak, amelyekben legtöbbször több dogmatikailag használható információ volt, mint a Legfelsőbb Bíróság ítélkezésszerű produktumaiban. Az ítélkezés egységességét volt hivatva biztosítani a minisztérium is. Az egy-egy jogterületre szakosodó minisztériumi szakemberek felkészültsége gyakran meghaladta a bírók tudását, a túlterhelt, szakmailag még nem elég dörzsölt bírót a jogalkalmazási, dogmatikai, adminisztratív fogásokra e területi előadók tanították meg (4. részlet). Ugyanakkor a minisztérium – személyzeti jogosítványainál fogva – közvetlenül érvényesítette a párt személyzeti politikáját. A pártmegbízhatóság a vezető posztok betöltésénél mindig napirenden volt. A korszakban megyei elnökhelyettes nem lehetett valaki párttagság nélkül, de adott esetben helyi (városi) elnökhelyettes igen. A középvezetői szinteken a szakmai és politikai szempontok sajátos módon keveredtek. A politikai megbízhatóság hiányát elnézték, ha a jelölt szakmai kvalitásai kiemelkedőek voltak. Viszont a teljes lojalitás a nem megfelelő felkészültséget is helyettesíthette. Ez a kontraszelekció egy sajátos, vezetői posztokon érvényesülő metódusa volt (5. részlet). A hetvenes évek végén már olyan eset is előfordult, hogy egy megüresedő városi elnöki pozícióra különböző jelöltjei voltak a minisztériumnak, a helyi politikai vezetőknek, a pártnak. (Ebben a konkrét esetben a párt jelöltje volt erősebb.) Tehát ebben az időben megjelent a szakmai alkalmasság szempontja a bírósági funkciók betöltésénél, különösen a kifejezetten szakmai vezetők (kollégiumvezetők) esetében. Hogy a kiválasztási mechanizmus nem volt tökéletes, azt csaknem minden helyen szóvá tették: "Nem mondanám, hogy a kollégiumvezetők döntő többsége szakmailag alkalmatlan volt, hanem arról van szó, hogy esetleg lettek volna náluk alkalmasabbak." (Részlet egy interjúból.) A minisztérium szakmai irányító munkája és a pártpolitikai szempontok érvényesítésének keveredése a bírók minősítése kapcsán is megjelent. Nem volt ritka a pártba való belépés erőltetése sem (6. részlet).

A minisztériumi utasításokban, leiratokban, körlevélben kifejeződő és a különböző vezetői értekezleteken megfogalmazott irányítói akarat a megyei bírósági elnökökön keresztül jutott el a bíróságra. A bírósági elnökök szerepe a szervezet igazgatási irányítóiként meghatározó. A bírósági vezetőket a miniszter nevezi ki, igazgatási kérdésekben a feleltesük. A miniszter, a megyei bírósági elnök, a helyi bírósági elnök hierarchikus viszonyban vannak egymással. Tudvalevő az is, hogy a megyei bírósági elnöki poszt párthatásköri listán szereplő, bizalmi állás, melyhez gyakran természetes módon kapcsolódott a megyei pártbizottsági tagság (7. részlet). Döntő kérdés tehát, milyen jogosítványai vannak az elnöknek a beosztott bíróval kapcsolatban. A szempontunkból lényeges vonásokat foglalja össze Fűrész Klára mondata: "A hivatásos bíró személyes függetlenségét aligha növeli, ha a bíróság elnöke mint vezető nemcsak az ügyeket osztja ki számára és a határidők betartását kéri számon, hanem mint munkáltató beleegyezése nélkül szerven belül áthelyezheti, kirendelheti, személyi alapbérét emelheti vagy nem emelheti és fegyelmi eljárás kezdeményezése nélküli figyelmeztetésben is részesítheti stb"⁸⁴.

Beszélgéseink során megerősítést nyert az az előzetes elképzelésünk, hogy a megyei bíróságok elnökei több szempontból kulcsfigurák a korszak hatalmi viszonyainak elemzésékor. Az elnök tehát az illető közigazgatási egység elitjéhez tartozott. "Az elnök, aki nem

tudott megfelelő kapcsolatot létesíteni a helyi pártvezetőkkel, az elment a megyéből és máshol lett elnök, de innen mennie kellett." (Részlet egy interjúból.)

A politika betüremkedése az ítélkezésbe az elnökökön keresztül elvileg könnyűnek látszik. A legnyilvánvalóbb olyan jogosítvány, amellyel az ügyek eldöntését az elnök érdemben tudta befolyásolni, a szignálás, az ügyek kiosztása volt. A nagyobb, több tucat bírót foglalkoztató bíróságokon nagy valószínűséggel található az elnök olyan lojális ítélkezőt, aki hajlandó volt megérteni a felsőbbség elvárásait vagy maga is a politikai elit szája szerint értelmezte a tényeket (8. részlet). Ez a metódus persze kisebb helyeken nem érvénysülhetett, ahol egy vagy két büntetőbíró vagy fellebbviteli tanács dolgozott. Ilyen esetben a szakmai specializáció nehezé tette az ügyek kiosztásával való elsődleges manipulációt.

Tapasztalataim szerint, annak ellenére, hogy az elnök "a hatalom hangja" volt, fontos szűrőt is jelentett a külső befolyásolási kísérletekkel szemben. A vizsgált időszakból a legtöbb interjúalanyunk olyan emlékei vannak, amikor az elnök közvetlen intenciót nem adott tovább, vagy ha igen, akkor azt már büntetlenül vissza lehetett utasítani (9. részlet). Egy nagy szervezet élén az elnökök többsége a lentől jövő nyomásnak megfelelően a szervezet sajátos szakmai és adminisztratív érdekeit is közvetítette az ellenkező irányú politikai közvetítés mellett.

Voltak olyan ügyek, jogalkalmazási kérdések, amelyeket a politikai vezetés állandóan figyelemmel kísért – a nagypolitika ingadozásainak megfelelően. Nem csak a pártbizottság szervezésében működő, minden helyi jogalkalmazó szerv vezetője számára kötelező koordinációs értekezlet jelentett erre fórumot, hanem: az elnököknek rendszeresen jelenteniük kellett a pártbizottságnak bizonyos ügycsoportok alakulását az ítélkezésben, olyan globális, a jogpolitika számára fontos és politikai töltettel rendelkező jogterületek kerültek nagyfó alá, mint a szerződéses fegyelem betartása, a munkanélküli jövedelem megítélésének alakulása.

Gyakran előfordult – és ebben a kor szellemének megfelelően a politikai elit nem látott semmi különösebb veszélyt a függetlenségre nézve –, hogy egy-egy konkrét ügyben is érdeklődtek a pártbizottságtól, olyan ügyekben legtöbbször, amelyek befolyásolhatták a megye vagy a város gazdasági életét. Az ilyen érdeklődések közvetítője csak az elnök lehetett, mindenki más az ilyet akkoriban már visszautasította. Ennek megfelelően a bíróság elnöke folyamatosan rajta tartotta a szemét a jelentősebb ügyeken, de a tipikus a formális eljárási rend (határidők) iránti érdeklődés, az ítélkező bíró kizárólagos döntési körébe tartozó, az ügy érdemi eldöntését érintő, befolyásolni akaró érdeklődések ritkán járhattak sikerrel (10. részlet). A megyei bíróság elnöke tehát ellentmondásos szerepet játszott a korszakban. Legtöbbjük felfogta, hogy a bírák ellenére nem tehet semmit, és ennek megfelelően igyekezett eleget tenni a felsőbb elvárásoknak.⁸⁵ Ugyanakkor – mint azt jeleztük – olyan jogosítványokkal bírt, amelyek bőven elegendőek voltak a "renitens" bírák megfegyelmezésére. Személyükben csapott össze gyakran a politika és a szakmai szempont érvényesítési igénye. A minisztérium és a párt illetékes és illetéktelen szervei erősen behatárolták mindennapi döntési körét, csak az maradhatott ilyen posztion, aki mindkét szempontnak megfelelt. A középvezetőkkel ellentétben itt a politikai megbízhatóság mindig központi szerepet játszott (11. részlet).

A szakirodalom is gyakran hivatkozik a fellebbviteli fórumok, a *másodfokú bíróság* kitüntetett szerepére.⁸⁶ A fellebbezés olyan lehetőséget ad az alsó fokú bíróságokkal

szemben a másodfoknak, ami eleve logikussá tette számunkra a megyei bíróságokon való kutakodást. Ha bárki kívülről valamit el akart érní, minimum a másodfokra kerülést megvárta. Az olyan ügyekben ugyanis, ahol szerepet játszottak politikai szempontok, különösen a bírósági szakaszt megelőzően, az első fokú bíró nem sokat tehetett, a jogpolitikai súlyát egy-egy ügynek a másodfokú bíróság volt hivatva érzéklni. Óriási súlya van a fellebbezési hatóság döntéseinek, különösen az első fokú bíró előmenetele szempontjából. A másodfok gyakorlatához való igazodás természetes egy olyan előmeneteli rendszerben, ahol a szakmai értékelés első számú szempontja a másodfok által hatályon kívül helyezett vagy megváltoztatott (tehát szakmailag rossznak értékelte) döntések aránya. Az az első fokú bíró, akinek sok ilyen "összeütközése" van a fellebbezési fórummal, nem számíthat szakmai karrierre (*12. részlet*). Az úttörő, jogszabályokat kitágító jogalkalmazói hozzáállás nem kifizetődő, hiszen azt az ítéletet úgyszólván megváltoztatják, sőt a deviancia bélyegével a jutalmazásokból is kimaradhat. Előbb-utóbb a másodfok már eleve fenntartásokkal fogadja a tőle érkező aktákat, és ekkor már ebből a körből igen nehéz kitörni.

A párt megfelelő apparátusainak szerepe, ismervé a szocializmus hatalomgyakorlási specifikumait, nyilvánvalóan szintén meghatározó. A "mindenről való tudás igénye", a "minden a hatáskörébe tartozik"⁸⁷ hozzáállás napi kapcsolatot jelentett a bíróságokkal, (személyi összefonódások miatt is) leginkább a bírósági elnökökkel. Érdekes módon, mint a helyileg mindenért egyaránt felelős politikai szervezet, a párt gyakran foglalkozott olyan kérdésekkel, amely a szakmai vezetés gondja is volt: túlterheltség, időbeliség (a perek elhúzódnása), utánpótlás. Ezek a kérdések párhuzamosan szerepeltek az államigazgatás megfelelő testületei előtt is. Előszóretettel foglalkozott a párt az apparátus erkölcsi problémáival is. Az írásbafoglalási késedelem mellé így kerülhetett a bíró alkoholizmusa. A rendszeres propaganda természetesen a jogalkalmazókat sem kímélte el, a pártoktatásokon aktuális politikai kérdésekről tájékoztatták a bírói kart és közvetítették a jogpolitika "kampányszerű" elvárásait, hol munkafegyelmi kérdésekben, hol büntetőügyekben. Különös jelentősége volt a párt személyzeti politikájának. Azon túl, hogy a legmagasabb igazgatási pozíciók csak pártjávahagyással voltak betölthetők, még a minisztériumi szakmai vizsgálatok során is állandóan kapacitáltak a nem-párttag bírókat a belépésre. Ugyanakkor bizonyos karrier (a kollégiumvezetői szint alatt) zavartalan lehetett párttagság nélkül is, nem mondhatjuk tehát, hogy a másodfokra kerüléshez pártpolitikai igazodás szükségeltetett. Ahhoz szakmai szempontoknak való megfelelés kellett, bár ezeket a szakmai szempontokat maga a befogadó felsőbb fokú testület (annak szakkollégiuma) határozta meg.

Minden bíróságon, mint egyéb munkahelyeken működött pártalapszervezet, amely időnként megtárgyalt olyan kérdéseket, mint a túlterheltség, anyagi ellátottság stb. A bírák jutalmazásába a szokásos "üzemi háromszög" nek volt beleszólása. Abban a korban azonban, amelyre legtöbb interjúalanyunk visszaemlékezik, a szórványos pártnyomásnak az ítélkező bíró ellenállt. Találkoztam néhány olyan esettel, amelyben a párt nevével vagy említésével próbáltak érdeklődni egy-egy konkrét ügyben az ítélkező bírónál. A dörzsöltebbek eleve az elnöknel próbálkoztak, kihasználva az informális csatornákat. Ezt a módszert, tapasztalatom szerint az ítélkező bírók túlnyomó többsége az említett időszakban minden különösebb kockázat nélkül elutasíthatta. Annál is inkább, mert ha egy ügy valóban fontos volt a párt, és nem csak egyes reprezentánsai számára, más utakat vehettek igénybe, megpróbálhatták kerülő utakon érvényesíteni a politikai szempontjaikat. A véde-

kezés több útját mesélték el beszélgetőpartnereink. Olyan ügyben például, ahol valaki nagyon magas politikai kapcsolataira hivatkozott, az eljáró bíró ezt egyszerűen jegyzőkönyvbe foglalta. A nyilvánosság előtt képtelenség volt a függetlenséget megsérteni, ez a bírói jogalkalmazás autonómiája tekintetében az egyik legnagyobb változás a megelőző korszakhoz képest. A bírói függetlenség elméleti viszonylagossága ellenére a gyakorlatban ilyen közvetlenül nem volt megsérthető. Az ítélkező bíró függetlenségét megőrizhette (13. részlet). A pártapparátusnak az igazgatási jellegű és munkafegyelmi kérdésekre való fokozott figyelmét pedig vagy politikai lojalitással (párttagság) lehetett tompítani, vagy fokozott munkával kivédeni. A politikai lojalitását párttagsággal ki nem fejező bírónak nem volt esélye arra, hogy egy esetleges munkafegyelmi vétségét enyhébben ítéljenek meg (14. részlet). A szakma felé való befeléfordulás szintén hatékony pajzs lehetett, a politikai közömbösség, apatikusság a társadalmi kérdések iránt érzéketlenné tett ugyan (ami nem kifejezetten előnyös egy bírónál), de megóvott az esetleges adminisztratív piszkálódásoktól (15. részlet).

A *helyi hatalom* más ágenseivel is bőven találkozhatunk a bíróságokat vizsgálva. A bíróság elnöke a tanács ülésain rendszeresen beszámolt a bíróság működéséről. Bár ezek a beszámolók tudomásom szerint nem mentek túl az általános szervezeti és munkaszervezési adatszolgáltatáson, a hatalmi központok differenciálatlan kezelése ebből is nyilvánvaló. A bíróság mint szervezet folyamatosan a működési feltételek szűkösségének gondjával küzdött. A területén, például az ingatlanok tekintetében, döntő hatalmat gyakorló városi vagy megyei tanács jóindulata nélkül az egyébként is kevésbé vonzó bírói pálya gyakran nem tudott létszámgondjain enyhíteni. Ez adott esetben a szervezet egészének és a működésért felelős elnökeknek a kiszolgáltatottságát teremtette meg a helyi képviselői és államigazgatási szervekkel szemben.

A politikához legközelebb levő és az ítélkező tevékenységet komolyan befolyásoló testület a *Legfelsőbb Bíróság*. E testület jogalkotó munkája nyilvánvaló, ezekben a bíróságokra tornátisan kötelező, illetve alkalmazásra ajánlott jogi produktumok a hatalom jogpolitikai törekvéseit jogiasították, ezek a döntések primer módon kapcsolták a politikát a jogalkotáshoz. Az ítélkezési gyakorlat befolyásolása azonban néha irracionális logikát követett. Nagyon nehéz nyomom követni, hogy a Legfelsőbb Bíróság produktumai mikor milyen politikai, jogdogmatikai, sőt egyéni "jogpolitikai" célokat fogalmaztak meg (16. részlet). A jogpolitikai célok érvényesítésére, az ítélkezési gyakorlat befolyásolására a Legfelsőbb Bíróságnak számtalan eszköze volt.⁸⁸ A legmagasabb bírói testület személyi összetétele pedig – illusztrálva azt a tételt, hogy minél magasabb helyen van a testület, annál kevésbé lehet független a politikától – erőteljes politikai szelekció terméke volt. Hogyan lett valakiből legfelsőbb bíró? A Legfelsőbb Bíróság elnöke tett előterjesztést a miniszternek, nyilván saját szakmai kollégiumai ajánlása alapján. Gyakorlatilag kooptálták a tagokat a miniszter politikai szűrőjén keresztül. Általános volt a testületbe való bekerülés a minisztériumból, minden ítélkezési gyakorlat nélkül.⁸⁹ Ez már a nagypolitika szintje. Itt mindig közvetlenül érvényesült a politikai akarat, sőt gyakran "rátettek egy lapáttal". Ennek megfelelően a Legfelsőbb Bíróságon mintha megállt volna az idő, sem személyi összetételében, kiválasztási mechanizmusában, sem belső működési rendjében nem "demokratizálódott", és különösen nem vált politikamentessé (17. részlet).

A korszak sajátosságaihoz tartozik a *bírák munkajogi helyzetének* és fegyelmi felelősségének szabályozása. A munkáltatói jogokat, néhány jelentős kivétellel az igazságügy-

miniszter gyakorolta. A munkaviszony megszüntetése és a fegyelmi felelősségrevonás joga nem illette meg. (Ő nevezte ki és mentette fel viszont az elnököket, helyetteseiket, csoportvezető bírákat.) A fegyelmi eljárást – miniszteri vagy elnöki kezdeményezésre – a bírói testületből választott fegyelmi tanács folytatta le, a visszahívást azonban, amely fegyelmi elbocsátással azonos hatályú, az Elnöki Tanács gyakorolta. A miniszternek és az elnöknek joga volt azonban – a fegyelmi tanács nélkül – figyelmeztetésben részesíteni a bírót. E dolgozatban csak egyetlen ide vágó példával illusztrálom a bírák foglalkoztatottsági kiszolgáltatottságát. Miután a hetvenes évekre nyilvánvalóvá vált a bíróságok munkaerőgondja, az erőteljes fluktuáció, a politikai vezetés nem a munkafeltételek javításával és – politikai okok miatt – nem a bérek emelésével próbálta megoldani a súlyossá vált munkaerőhiányt, hanem a korszak fegyvertárának megfelelően adminisztratív eszközökkel. Az Elnöki Tanács jogalkotói hatalma és a bírók feletti fegyelmi hatósági jogosítványa elég volt az ügy "rendezéséhez". Miután a bírákat egyszerűen nem voltak hajlandók elengedni, vagyis nem szüntethették meg munkaviszonyukat, ha nem indokolták megfelelően, a kilépés legegyszerűbb módja az alkalmatlanságra való hivatkozás lett. Az a bíró, aki szabadulni igyekezett a szervezetből, csak saját maga alkalmatlanná nyilvánításával tehette ezt meg. A sima kilépés lehetetlen volt, ugyanis mind az indoklás nem kielégítő volt (az anyagiakra hivatkozás nem volt elég), mind a bírói kinevezés hatálya alatti álláskereső fegyelmi vétség volt és a legsúlyosabb büntetést vonta maga után, a visszahívást.⁹⁰ E módja a munkaviszony megszüntetésének viszont súlyos egzisztenciális gondokat okozhatott, nagyon megnehezedett a jogi pályákon való elhelyezkedés. A formális büntetésen túl, gyakran elnöki segítséggel (a személyes kapcsolatok felhasználásával), lehetetlenné tették az új munkavállalást is. E különös röghöz kötésből a bírók idegrovosi igazolásokkal menekültek (18. részlet).

V. Összegzés

A bíró tehát ilyen környezetben dolgozott. Tapasztalataim szerint ebben a hetvenes évek elejétől nem nagyon lehetett, de nem is nagyon kellett közvetlen módon befolyásolni az ítélkező bírót. Például a főleg tsz-vezetők elleni perekben, amelyeknek fő hulláma 1972 és 1976 közé tehető, majdnem minden eldőlt még a nyomozati szakaszban. Több interjú tanúsága szerint bizonyítékok konstruálása vagy eltüntetése bármikor lehetséges, azt a bírót csak a legrikább esetben tudja kontrollálni. A büntetőjogi eszközök ilyen manipulatív használatához persze kellett a jogszabályok említett bizonytalanságai is. Mégis nagyon sok esetben a bizonyítás során a vád tárgyává tett cselekményeknek csak egy töredékét sikerült a bíróság előtt tartani. A politikai és kvázi-politikai fórumokon ebben az időben rendszeres volt az ügyészség felől jövő támadás a zsugorodó vádak miatt. Tipikus volt a vádiratnál sokkal enyhébb ítélet. A büntetőjogi kampány azonban így is – sok súlyos ítélet nélkül is – elérhette a célját. Különösen pozicionált ember esetében a néha egy évnél is tovább tartó eljárás maga volt a büntetés (19. részlet).

"Máshol elvtársoztak, itt viszont mindenki úr volt: bíró úr, elnök úr stb. A gépirót kisasszonynak szólították" – mondja egy interjúalanyunk. A szimbolikus mező jól jelzi: itt valami megváltozott. Annak ellenére, hogy a bíróság mint szervezet függetlenségét a

szocialista jogrendszer nem garantálta teljes egészében, az ítélkező bíró függetlensége respektálandó értékévé vált. Különböző védekező mechanizmusok akadályozták meg az odatelefonálás szintű manipulációt. A direkt külső politikai beavatkozás már nem ment, annak gyakran csak diszfunkcionális következményei voltak (20. részlet). A politikai szempontokat és a befolyásolás lehetőségét a bírósági elnökök jelentették. A kvázipolitikai funkcionárius bírósági elnökök igazgatási jogosítványain keresztül lehetősége volt érdemben befolyásolni az ügyeket, de a közvetlen politikai ráhatást ő is erősen megszurte, hiszen azt a beosztott bírák többsége még tőle sem fogadta volna el. A minisztériumon belül is bizonyos szakmai szűrőkön lefelé haladva a politikai akaratok kilugozódtak. Kijelenthető, hogy a "relatív függetlenségnek" a bíróság szervezeti hierarchiában elfoglalt helyétől, a szakosodásnak megfelelő tematikus tagozódástól, sőt a földrajzi elhelyezkedéstől függően különböző fokozatai voltak. A politikai szempont érvényesítése egy-egy kényes ügyben a másodfokon lehetett gyakoribb, a jogerős döntést produkáló fórumot célirányosabb volt megnyerni. A Legfelsőbb Bíróság személyi összetétele és a kiválasztási mechanizmus meghatározta a legmagasabb bírói testület politikai "alávetettségét". Minél feljebb haladunk tehát a formális hierarchiában, annál relatívabb a Kádár-rendszer bíróságának függetlensége. Azok az esetek, amelyeket a bírói függetlenség sérelmeként értékelhetünk, többségükben a büntetőjog területéről származnak. Volt példa persze gyermekelhelyezési vagy birtokperben is politikai hatalmasság manipulatív beavatkozására, de ezek esetlegesek voltak. Ahol politikai koncepció, cél és ideológia húzódozott meg a bírói ítélet befolyásolása mögött, azok a gazdasági vezetők elleni büntetőpercek. Olyan büntetőpercek, amelyek homályos, eleve politikai szándékot vagy korlátozást tartalmazó jogszabályi szakaszok alapján indultak. Azt sem tagadhatjuk, hogy a kádári szocializmus személyes kapcsolatokon alapuló rendszere miatt nagy különbségek voltak a megyék, sőt egyes megyékben a városok között a politikai központok és a bíróságok között. Sok minden a személyeken múlt.

A bírói függetlenség azonban a "puha diktatúra" visszavonuló csapatai mögött virágzásnak indulhatott. Nagyon magasra e "növény" nem tudott nőni, gyakran egy egy eltévedt bakancs eltaposta. de életben maradt. A függetlenség a bírói pálya olyan értékévé vált, amelyről nem szívesen mondtak le hordozói. "Szegény voltam, nem becsültek meg, rendben van, kiröhögtek az adócsalóim, mindegyik nagyobb kocsival járt, most is csak egy vacak Trabantom van, de én azt csináltam, amit szerettem és nem szólhattak bele."⁹¹ Tapasztalataink legfontosabbika – szinte mindegyik beszélgetést áthatóan – az volt, hogy egy olyan foglalkozás, mint a bírói, amely elvileg és gyakorlatilag is a hatalom prominens megtestesítője⁹², a jogalkalmazás immanens sajátosságainak megfelelően a Kádár-korszakban – a hatalom néhol kifejezett, néhol rejtett szándéka ellenére – kivonta magát a hatalom mindenhatósága alól. Természetesen nem kivétel nélkül és nem problémátlanul. A nyolcvanas évekre azonban az "ítélkező bíró függetlensége" evidenciává vált, ha a garanciák nem is voltak biztosítva. Az olyan esetekben, amelyekben a hatalmi manipuláció nem a bírói ítélethezatalt célozta, hanem elsősorban az azt megelőző, nyomozati szakaszt, a bíró keveset tehetett, bár ez a kevés a perbe vontak számára néha nagyon is sokat jelentett. A bíróság "kivonulása" a politikából hosszú és keserves folyamat volt. A politikai rendszer reformjának elmaradása megakadályozta e folyamat kiteljesedését, a gazdasági reformok körüli politikai bizonytalanságok pedig kifejezetten ellene hatottak. Ez a kivonulás persze részben illuzórikus: a mindent átható politika csak relatív szabadságot engedélyez. A

máshol közvetlen vezérlő politikai szempont csökkentette a jelentőségét a bírói jogalkalmazásnak, és így a relatív függetlenség tényének is. Mivel a tárgyalótermékből visszahúzódozó politika alapvető strukturális sajátosságait nem veszítette el, a bírói pálya autonómiája se teljes nem lehetett, se jelentős hatalmi változást nem jelzett. Politikai szándékokat anélkül hajtottak végre a bíróságokkal, hogy a bírói függetlenség klasszikus értékét durván megsértették volna. A jogrendszer olyan erősen meghatározza a jogalkalmazó mozgásterét és az ítélezés irányát, hogy az átszűrődő politikumtól az nem szabadulhat (21. részlet).

Mindezek után a jelenre vonatkozóan felvetődik a kérdés: hogyan alkalmazkodott a bírói kar a rendszerváltás utáni új helyzethez? Alkalmos-e a megnövekedett feladatok kezelésére?⁹³ Nem akadályozza-e az adaptációt a hosszú évtizedeken át érvényesülő kontraszelekció? A bírói kar identitását, önképét hogyan érintette a rendszerváltás? Alkalmos-e a jórészt azonos összetételű Legfelsőbb Bíróság egy más típusú, primer politikai szempontoktól mentes ítélezésre? Tapasztalataim szerint sok tényező nehezítette a változást. A bíróságok legitimitációhiányának egyik jele a bírói fórumok elkerülése, különösen a gazdasági jogterületen.⁹⁴ A bíróságok elkerülése ugyanis a jogrendszer nagyon gyors (és a gazdaság területén nem mindig következetes) változásainak és a bírói kar szakmai felkészültsége hiányának és nem kontinuitásának a következménye. A gyorsan változó alkalmazandó joganyag ugyanúgy hátrányosan befolyásolta a bírói jogalkalmazás adaptációját a megváltozott helyzethez, mint az első demokratikus igazságügyminiszter kétes ténykedései és főleg nyilatkozatai. A függetlenség alkotmányosan megteremtett garanciáit azonban a "relatív függetlenség" évtizedei után a bírói kar természetesen fogadta. Sokkal természetesebb volt számára, mint a garanciákat megszavazó politikai elit számára.

Ebben a tanulmányban azokat a bírói függetlenséget érintő jogrendszerbeli és hatalomgyakorlási alapvonásokat szerettem volna összegyűjteni, amelyek hozzásegíthetnek a kádári rendszer valós viszonyainak feltáráshoz. A kádári politikai rendszer válságához bizonyosan hozzájárult a szféra ellentmondásossága is, a formális mechanizmusok, a politikai szándékok és a jogalkalmazói gyakorlatok inkompetenciái. A bírói hivatás csonka (bizonytalan, de hordozói számára magas értékkel rendelkező) emancipációja a kádári szocializmus egyik további elemzést érdemlő sajátossága.

Függelék

Részletek a hírókkal készült interjúkból

(1. részlet)

"Nyilvánvaló, hogy a legfontosabb kapcsolat a pártbizottság volt, ez tagadhatatlan. Az az elnök, aki nem tudott megfelelő kapcsolatokat létesíteni a helyi pártvezetőkkel, az elment a megyéből, egy másik megyében lett elnök, de innen mennie kellett. Tehát e tekintetben a megyei első titkár élet-halál ura volt, azt lehet mondani: az állami vezetők felett, nemcsak a bírói, hanem más állami szerv vezetői felett is. Egyértelmű volt a szükségszerű kapcsolattartás a rendőrséggel, ügyészséggel, de talán az ügyészség kevésbé fontos, mert az egy szakmai kapcsolat. Az egész korábbi rendszernek az anatómiájához tudni kell azt, hogy bármennyire furcsa ez, Magyarországon egyetlen információs rendszer volt, amelyik működött, és ez a rendőrség kezében volt. A pártnak nem volt információs rendszere. Mindenki ki volt szolgáltatva a rendőrségnek, hiszen bármilyen információt – legyen az formális vagy informális jellegű – onnan lehetett a leggyorsabban és a leghitelesebben megkapni, illetve máshonnan nem is nagyon lehetett. [...] Szóval, jellemző az, hogy a rendőrkapitányok általában a legszűkebb pártvezetésnek is tagjai voltak. A bírósági elnökök legfeljebb a megyei pártbizottságnak, de nem a vb-nek. A rendőrkapitányok, úgy a megyei, mint a városi, ha nem voltak a megyei párt vb-nek tagjai, akkor meghívottként minden ülésen ott voltak. Tehát, hogy úgy mondjam, állandó szereplői voltak a politikai életnek, közvetlenül a hatalmi mechanizmusban működtek. Tehát ezért is egy megyei bírósági elnök nem engedhette meg magának – legalábbis tartósan – azt a luxust, hogy rendszeresen opponáljon egy megyei rendőrkapitánnyal."

(2. részlet)

"... a hetvenes évek elején-közepén, de talán a második felében is a gazdasági egységek jó része, főleg a tsz-ek, egyszerűen nem tudtak a jogszabályoknak megfelelően gazdálkodni, mert tönkrementek volna. Szóval egyszerűen annyira ésszerűtlen volt a jogi szabályozás és a jogi elvárásrendszer, hogy nem lehetett betartani. Na most ebből következően szinte minden gazdasági vezető előbb-utóbb ütközött a törvénnyel. Ezt mindenki tudta. Ez egy olyan társasjáték volt, hogy nyitott lapokkal játszott mindenki. Most itt a kérdés mindig az volt, hogy mikor szankcionálják ezt, vagy mikor következik retorzió. Ez viszont már politikai kérdés volt, ezt egyértelműen a politika döntötte el. Ezekben az esetekben akkor az volt az általános, hogy a népi ellenőrzés megkezdte a vizsgálatot, feltárt az esetek döntő többségében valamilyen szabálytalanságot, ezek általában elérték a bűncselekményi szintet, úgyhogy bírósági eljárás lett belőle. Én azt mondhatom, hogy olyan ember elítélésére nem került sor, aki ne követett volna el bűncselekményt. Felmentés is volt ilyen ügyekben, [...] Érdekes módon ezt viszont soha nem tették utána szóvá. Akkor úgy fogták fel, hogy jó, ez akkor most nem jött be. [...] Tehát ezekben az ügyekben nem az volt a koncepció, hogy konstruáltak valamilyen bűncselekményt, hanem az, hogy az ötven tsz-elnök közül negyvenkilenc ellen indulhatott volna eljárás, csak pont az ellen az öt ellen indult. Ebben, a kiválasztásban volt koncepció."

(3. részlet)

"Mondjuk, a tsz-elnök adott esetben jóban volt a rendőrkapitánnyal, akkor ott a szakcsoport csinálhatott, amit akart, az nem bántotta senkinek a szemét. Ha valahol volt egy személyi ellentét, akkor abban a pillanatban rászálltak, és akkor teljesen jogosan felgöngyölítették és bíróságra vitték. A leggyakoribb példa az volt, hogy a gesztor tsz-elnök és a szakcsoport vezetője összehaléztak."

Ezek általában pénzen veszték össze, nem elég pénzt adott be a szakcsoport a tsz-elnöknek. Ebben a pillanatban a szakcsoport működése szálkává vált a gesztor szemében, és saját maguk indították be az eljárást. Nagyon gyakran például a tsz veszteséges volt, a szakcsoport nyereséges, A veszteséget az utóbbi nyereségből próbálták betömni. Egy idő után evvel tele lett a hócipője a szakcsoportnak, hiszen ők dolgoztak, jól dolgoztak, nyereséget hoztak, ebből nekik több pénzt kellett volna keresniük. Ehelyett el akarta tőlük venni a gesztor a nyereséget, hogy a saját veszteségét betömje. Ebből lett a konfliktus, a feljelentés és a szakcsoportot megfoglák. [...] A gazdasági és a politikai hatalom egybefonódott. A gyárigazgatók, tsz-elnökök egyúttal a pártbizottság stb. tagjai is voltak és nem voltak, és nem volt mindig békesség körülöttük. Amikor egymást akarták kicsinálni, akkor mentek a feljelentések, büntetőeljárások, amin lehetett látni, hogy mire megy ki. Ez aztán a bíróságot végképp nem zavarta, ezeket is úgy tekintettük, mint jogi eseteket, amelyekben el kell járni és kész. A marakodás a bíróságig nem jutott el."

(4. részlet)

"1972-től 80-ig, míg ezek a területi előadók (minisztériumi szakemberek) olyan komoly, jól képzett emberek voltak, bármely bíró örülhetett, ha szóba állt vele egy nagy tudású ember. Én ezt így látom, nem a függetlenségembe akartak belegázolni, hanem nehéz problémáimban próbáltak segíteni. A 80-as években aztán jöttek ezek az ivósok, meg személyzetis elvtársak, hát azok aranyosak voltak, beültek az elnökhöz, az ítélezésbe megint nem szóltak bele."

(5. részlet)

"Hogyha valaki szakmailag jó volt, akkor az, hogy politikailag nem százszázalékos, nem volt akadály. Viszont előny lehetett, hogyha nem volt szakmailag megfelelő, de a másik oldala nagyon erős volt, akkor nem akadályozták meg, hogy elfoglalja a tisztséget."

(6. részlet)

"Volt egy kollégám – aki most is a megfelelő pozícióban van természetesen –, aki azt mondta, hogy kétféle ember van azok között, akik nem lépnek be a pártba: vagy hülye vagy ellenség. »Hát akkor vegyél engem az elsők közé.« Felhívtak a minisztériumba is, és akkor én elmondtam, hogy nem vagyok forradalmár alkat. Megmagyarázták, hogy ma már nem vár forradalmi szerepvállalás egy párttagra, ha ez az aggályom, akkor nyugodtan lépjek be. Akkor valahogy továbbra is mondtam, hogy nem érzem magam elhivatottnak, aztán ez valahogy abbamaradt. Sőt, pár év múlva, amikor megint egy minősítésem volt, akkor a minisztériumból ketten jöttek le, az egyik egy új ember volt és kérdezte: hogyhogy én nem vagyok párttag. A másik mondta: »Oh, ismerjük őt, nem kérdés ez már nála.« Utoljára 1982-ben próbálkoztak."

(7. részlet)

"Ha egy megyei elnök nem volt tagja minimum a megyei pártbizottságnak, akkor, hogy finom legyen, helyben eláshatta magát. Az volt a szereposztás, hogy a megyei főügyész a megyei vb-nek is tagja volt, az elnök meg a pártbizottságnak. Egyesek még dühöngtek is, hogy az ügyészek mindig ott vannak a tűznél, mert az alapvető kérdések a vb-ülésen dőltek el. Néha az ügyész vitte a vb elé a bíróság problémáit."

(8. részlet)

"A bíróságokon volt legalább egy olyan bíró, akinek, ha az elnök akart valamit súgni, akkor odaadta azt az ügyet. Ezek régi, kevésbé képzett, gyorsasipalón végzett káderek voltak, akiknek egyébként egészséges judíciumuk volt, nagy bajt nem csináltak."

(9. részlet)

"Annak ellenére, hogy a pártalapszervezet titkára volt az elnök, a függetlenséget ki tudta vívni magának. Az volt a döntő mindenhol, hogy a bíró hagyta, vagy nem hagyta megsérteni a függetlenségét. Ez mindig rajta múlik. Most is, akkor is. Nem kötelessége ám aztán senkinek sem – akkor sem volt, az ötvenes években –, hogy olyan ítéletet hozzon, amivel ő nem ért egyet. Nagyobb volt a nyomás, de ott kezdődik a bírói etika, hogy a nagy nyomásnak is ellent tud-e állni."

(10. részlet)

"Volt egy olyan kötelezettségem, hogy az akkori megyei elnök előtt a nagyobb ügyeimről állandóan referálni kellett, mert nála kérdezősködtek, hogy hogy áll, mikor tűzöm ki, mikor lesz ítélet, mi várható – »Hát honnan tudjam?, most elnapoltam« – »Jó, akkor mehet.« Soha nem mondott semmit. [...] Az köztudott dolog, hogy a pártbizottságokon párhuzamosan folyt egy adminisztratív intézkedési tevékenység. Ugyanúgy, mint az államigazgatási ügyekben a panaszokat intézték, ugyanúgy a bírósági ügyekben is. Tehát ha itt volt egy elhúzódo per, akkor az nyilván megjelenhetett a pártbizottságon, mert valaki előbb-utóbb a pártbizottságra ment panaszkodni. Tehát ilyen ügyekben folyamatosan érdeklődés volt a bírósági elnökökön keresztül: mi van az ügyben, mikor fejeződik be."

(11. részlet)

"A megyei bíróság mindenkori vezetőjének volt egy biztos számárvezetője, jobb oldalon ott volt az IM, a szakma részéről, bal oldalon a megyei pártbizottság. Ugye arra kellett vigyázni, hogy a két párhuzamos között haladjon és lehetőleg ne ütközzön egyik irányba se. Na most, aki ezt tudta teljesíteni, az megfelelő megyei igazgatási vezető volt."

(12. részlet)

"Amikor valakinek tízből kilenc esetben a felfüggesztés kedvezményét a másodfokú bíróság mellőzte, akkor bármilyen jószándékú bíró mellett, ha egy kicsit ad a szakmai elűmenetelére, presztízsére, akkor nem biztos, hogy, akár nem tudatosan nem motoszkál benne az a dolog, hogy esetleg én nem látom megfelelően ezeknek a cselekményeknek a súlyát."

(13. részlet)

"Azt nem viselte el a hatalom, hogy a beavatkozás nyilvános legyen és kiderüljön. Nem volt pofájuk hozzá. Ahogyan az elnöknek sem lett volna pofája azt mondani egy bírónak, hogy »te bírókám, most légy szíves, hagyj fel a függetlenséggel és szíveskedjél ezt meg ezt...« ezt így nem lehetett. Ezt ő is nagyon jól tudta, nem az ötvenes évek volt már. [...] Olyan volt, hogy a pártbizottságról idetelefonáltak még folyamatban levő ügyben, amikor én azt a választ adtam, hogy az ügyben a törvényben meghatározott személyeknek adok felvilágosítást és azok tekinthetnek be. Soha többé nem hívtak fel, nem követte riport, semmi. Ez volt az a hely, ahol úgy élhettem, ahogy szerettem volna, azért is maradtam itt, nem a kétezer forintos fizetésért."

(14. részlet)

"Én nem tudom elítélni azokat, akik próbáltak ehhez illeszkedni, idomulni. Én azt tapasztaltam, hogy nekem abból, hogy nem tagozódtam be ebbe a rendszerbe az elvárt módon, tényleges hátrányom nem származott. Ehhez azonban kellett az, hogy én kb. kétszer annyit dolgozzak, hiba nélkül dolgozzak, tehát én nem csinálhattam meg, hogy egy vagy két hónapig nem tűzöm ki az ügyet, vagy nem foglalom írásba az ítéletet... Nekem az volt a pajzsom, hogy a szakmát megtanultam, a tárgyalásokat rendesen megtartottam, az írásbeli, adminisztratív munkámat megcsináltam, következőképpen tényleges támadási felület nem volt. [...] Valahogy a légkör volt olyan, hogy az ember tudta, hogy ha nem párttag, akkor bizonyos fokig többet kell teljesíteni, nehogy kikezdjék."

(15. részlet)

"Egy jó bírónak semmi baja nincs. Végül is mit mond az ember? Én ítélek, nálam ki nem fog az akta, nekem van mit csinálni, és ezek a kérdések végül is, ami az apparátusomat, a szervezetemet, az egész ország gondját, baját illeti, nem tudok beleszólni, nem tudok hatni, csinálom a dolgom és az valami biztonságot ad."

(16. részlet)

"Amikor a testi sértésekért súlyosabb ítélezési gyakorlatot igényeltek, pillanatok alatt elrendelték a vizsgálatot és megállapították, hogy az egész országban enyhe a súlyos testi sértéseknek a megítélése. Na most a rossz nyelvek szerint az akkori Legfelsőbb Bíróság elnökhelyettesét megverték az utcán."

(17. részlet)

"A Legfelsőbb Bíróság és a törvényességi óvás azért nem volt egy tiszta dolog. A régi Legfelsőbb Bíróság nagyon csúnyán működött. Ott kollégiumvezetők kifejezetten csak magas szintű pártbeosztásból lehetett kerülni. [...] Ha valami hatalmi struktúra volt, akkor a Legfelsőbb Bíróság az volt. Ott a büntető kollégiumvezető (korábban KB-alesztályvezető) megmondta, hogy milyen ügyben, milyen döntést kell hozni. Felhívta a tanácsot és megmondta, hogy ezt az óvást így kell elbírálni. [...] De nem volt ott sem mindenki egyformán hajlékony gerincű, lett volna ott is olyan, aki esetleg azt mondja, hogy nem, de nem is azok kapták az olyan ügyet, hanem azok, akikről tudta jól, hogy ha ő azt mondja, akkor az ügy is fog történni. De még ennek ellenére, véletlenül – ha olyan nagy dolgot akart – még a hajlékonyabb gerincűek is azt mondták olykor, hogy ezt nem. Olyankor olyan kemény ordítózások folytak a tanács elnökével, ott állt előtte a hatvanéves legfelsőbb bírósági tanácselnök és a kollégiumvezető az asztala mögül ordított vele, mint a sakál, hogy márpedig úgy lesz. az volt a számára, a maximum, ahova eljutott, hogy elnapolta és akkor más megkapta az ügyet. [...] Ha valaki ellentmondott, akkor elvették tőle, de ha véletlenül mégis meghozta az ítéletet, akkor az Elnökségi Tanács helyrerakta. Ott volt ugyanis még a következő, a super-óvás intézménye [...] A superóvásnál az Elnökségi Tanácsot pedig a kollégiumvezető állította össze."

(18. részlet)

"...több bíró, az ország más részében is, diliflepnivel lepett ki, ez volt a biztonságos, kialakult gyakorlata ennek. Nekem is van diliflepnim – komolyan mondom Gondolkoztam a kilépésen, beszereztem egy orvosi igazolást, hogy hülye vagyok. Kiderült, hogy ez a módja a távozásnak, így se könnyű, de nagyjából lehet. [...] Volt egy reakciója, mikor látták, hogy tehetetlenek a diliflepnivel szemben, akkor jött egy belső elhatározás, hogy a kinevezés előtt a fogalmazó hozzon igazolást arról, hogy normális. Ugyanakkor meg az apparátus az alkalmatlan bíróktól nem tudott megszabadulni, ha tényleg örült volt, akkor sem."

(19. részlet)

"Ebben az időben ostromozta az ügyészség a bíróságot, mert a perek összezsugorodtak a bíróságon. Az ügyészség megvádolta például üzérkedéssel, hűtlen kezeléssel, stb. a tsz-elnököt, a vád összezsugorodott. Szinte mindig kevesebb dologért ítélték el, mint amennyi vádat a vádirat tartalmazott. [...] Önmagában az, hogy eljárás indult valaki ellen, de különösen pozicionált ember ellen, egy örült nagy hátrány volt, a büntetés mértéke majdnem közömbös volt, egzisztenciálisan tönkrement."

(20. részlet)

"Az én korosztályomat – durván ötvenévesek – nem lehetett a közvetlen utasításos módszerekkel befolyásolni, nem is nagyon kísérelték meg. Ha volt hatása, akkor az érzésem szerint az eljárás aló vont szempontjából kedvezőbb. Próbálta kompenzálni a bírú azt, hogy ez a szerencsétlen azért került ide, ugyan elkövetett valamit, mert a politika ezt így akarta."

(21. részlet)

"Pont az volt az egész dologban a rafinált, hogy lehetett egy olyan légkört teremteni, hogy nagyon nehéz volt arra rádöbenni, hogy végül is eszközként valamilyen politikai akaratot egész simán végrehajtatnak egy apparátussal vagy egy egyénnel. Szóval ez olajozottan működött, nagyon kevés emberben merült fel, hogy ezzel szembe kellene helyezkedni. Szóval ez olyan távoli társadalmi összefüggésekhez vezetett volna el nyilvánvalóan, vagy azoknak a tagadásához, ami egyben az egész rendszerek a tagadását is jelentette volna. Márpedig nekem az a határozott véleményem, hogy nem csak a bírói kar, hanem a magyar értelmiség meg általában a társadalom egy bizonyos időszakban már kiegyezett a Kádár-rendszerrel."

Jegyzetek

1. A legdurvább példa az a provinciális bírói döntés, amely elutasítón nyilatkozott a kormányzat bírálataira vonatkozó alkotmányos lehetőségek kiterjesztéséről. A Legfelsőbb Bíróság minapi döntései között is találhatunk olyanokat – és ez a testület jogalakító hatása miatt még súlyosabb, de korántsem meglepő –, amelyekből a laikus is könnyen megállapíthatja a primer politikai irányultságot.

2. A bíróságok legitimitációja nem újul meg négyévenként, mint a parlamenté vagy a kormányé, sokkal nehezebben építhető újjá, szerezhető vissza az elvesztett bizalom.

3. A bíróságl vezetők, a megyei elnökök esetében történtek politikailag igazolható, de szerencsétlenül végrehajtott személycserék.

4. 28 célzott interjú készült főleg megyei bírósági bírókkal és elnökökkel. Igyekezünk olyanokat is megszólaltatni, akik a korszakban vezető pozíciókat töltöttek be. Az interjúk egy részét Gyulavári Ágnes készítette. A kutatást az OTKA támogatta.

5. A jogalkalmazás kiemelkedően fontos a jogszociológia szaktudományává válásában. A "law in books vs. law in action" alapellentmondásának felismerése ráirányította a figyelmet a bírói jogalkalmazás mögötti tényleges társadalmi viszonyokra. A szociológiai megközelítés a normatív szemléletű jogász világgéptől szakadt el (lásd Kulcsár Kálmán: *A szociológiai gondolkodás fejlődése*). A jogalkotás, az írott jog tételezéseitől a valós társadalmi folyamatok nyomására eltérő jogalkalmazás máig a legfontosabb témája a jog iránt érdeklődő társadalomkutatóknak és a valóságos viszonyok elemzésétől nem elzárkózó jogászoknak. Annak a kérdésnek közelebb megválaszolásához, hogy milyen tényezők hatnak a bíróra döntése kialakításakor, szociológiai eszközökre volt szükség. A modern jogállamok körülményei között e problematikán belül előtérbe került a bírói függetlenség követelményrendszere, amely szintén társadalomtudományi tematika lehet. A bírói függetlenség szociológiai megközelítésének azonban számolnia kell a témában rejlő normatív elemmel (a bírónak függetlennek kell lennie).

6. Varga Csaba: "Rule of law from no-law. Transition in Central & Eastern Europe".

7. Varga Csaba: "Jogalkalmazás: politikum a logikum ellenőrzése alatt?" In *Politikum és logikum a jogban*.

8. Tigar, M. E. és Levy, M. R.: *Law and the Rise of Capitalism*. A tradicionális és modern jog jellemzőinek összefoglalását adja Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a jog* című művében.

9. Számonna – a bírói függetlenséget tekintve kiindulópontnak – a bírói jogalkalmazás és a közigazgatási jogalkalmazás különbsége a politikai rendszerhez való alapvetően eltérő viszonyban fogható meg. A szakmai és politikai elem aránya a két típusú jogalkalmazásban eltérő. A bírú szabad döntési tere olyan széles, amelyhez a legnagyobb diskrecionális (törvényi felhatalmazás a jogalkalmazói szabad belátáson alapuló döntésre) jogkörrel felruházott igazgatási jogalkalmazó sem mérhető. Éppen ezért a közigazgatás politikához való viszonya – ne utrális vagy sem – nem értelmezhető ugyanúgy, mint a bíróságok esetében. A politikailag nem semleges, nem független

jogalkalmazó nem bírós. Míg normális esetben a bírák vonatkozásában a politikai neutralitás követelménye egyaránt érvényes a köz- és magánéletre, a közigazgatási jogalkalmazó, ha munkájában politikai semlegességre van is kötelezve (ez a modern politikai rendszerekben változó), mag. Onélete a saját politikai meggyőződése szerint átpolitizálható.

10. Ilyen történelmi pillanat volt egyébként a szocialista forradalom utáni "forradalmi törvényesség", ami – a gazdaságirányítással való inkopetenciája miatt – csak a NEP bevezetéséig volt tartható. A beinduló kodifikáció után a bírói jogalkotás ilyen formája a szocialista jogból is eltűnik. Magyarországon is van példa a szocialista forradalmi törvényesség – erősen korlátozott – jelenlétére a klasszikus jogterületeken. Egy 1949-es kormányrendelet (4071/1949 [VI.4.] Korm. sz. rend.) vezette be a közérdekű kifogás intézményét, amely 1953-ig működött. E jogszabály felhatalmazást adott egy külön tanácsshoz való fordulásra olyan vagyoni jogi ügyekben, ahol a bírósági határozat a népi demokrácia szellemével, célkitűzéseivel ellentétes korábbi jogszabályra alapozódik.

11. Shapiro, M.: *Courts. Comparative political analysis.*

12. Stein, P.: *Legal Institution. The development of dispute settlement.*

13. Varga Csaba: *I. m.*

14. Peschka Vilmos: "A polgári jogelméleti gondolkodás a 20. század első felében". 49. old.

15. E kifejezéssel ("a törvény szája") Montesquieu illetve a bírókat, arra utalva, hogy az igazságszolgáltatás kizárólagos feladata a jog pontos alkalmazása.

16. Kulcsár Kálmán: *A jogszociológia alapjai.*

17. Pokol Béla: "A jog szerkezete."

18. Becker, T.: *Comparative Judicial Politics. The Political Functioning of Courts.*

19. Cotterrell, R.: *The Sociology of Law: An Introduction.* A két legitimitásigény konfliktusáról: Fleck Zoltán: "Alkotmányosság és a bíróságok".

20. Waltman, J. L.: "The Courts and Political Change in Post-Industrial Society". 230. old.

21. Szabó Inre: "Ismét a bírói függetlenségről".

22. Rácz Attila: "Bíróság". *Állam- és Jogtudományi Enciklopédia.* 431. old.

23. Becker, T.: "Comparative Judicial Politics".

24. Simon, D.: "Waren die NS-Richter unabhängig Richter im Sinne des § 1 GVG?"

25. A náci kor jogalkalmazásának elemzése után jut erre a következtetésre Rüthers. Rüthers, B.: *Die Unbegrenzte Auslegung (Zum Wandel der Privatrechtsordnung im Nationalsozialismus).*

26. Kulcsár Kálmán: *A jogszociológia alapjai.* 235. old.

27. Sajnos igen kevés olyan szociológiai vizsgálat van, amely a jogászokat célozná, különösen kevés adat áll rendelkezésünkre a bírói karról. A kevesek egyike az ELTE BTK Szociológiai Tanszékén, "A jogászság társadalmi helyzete és szakmai életútja" címmel, 1973-ban végzett kutatás. A kutatást Angelusz Róbert, Balogh Zoltán, Kormendy Mária, Léderer Pál és Székelyi Mária végezte. Léderer P. (szerk.): *A jogászság társadalmi helyzete és szakmai életútja (kutatási beszámoló).*

28. Egy pálya elnöksége Magyarországon az illető pálya presztízsének alacsonyosságát jelzi. Kulcsár Kálmán: "A jogászság helyzete és szerepe társadalmunk negyvenéves fejlődésében".

29. Klinger András – Kepecs József: *A jogtudományi végzettségűek demográfiai és foglalkozási jellemzői.*

30. Kulcsár Kálmán: "A bíró személyiségének befolyása az ítélkezésre". 364. old. In: *Társadalom–Politika–Jog.*

31. Becker, T. L.: *Political Behavioralism and Modern Jurisprudence.*

32. Kulcsár Kálmán: *I. m. és Politikai és jogszociológia.*

33. A jogszociológus sajátos módon találta magát szemben a túlsúlyban levő hivatalnoktípussal, amikor mint igazságügyminiszter azt kellett tapasztalnia, hogy a nagyobb függetlenséget célzó reformoknak maguk a bírák (egy részük) állnak ellent. Egyes vélemények szerint a miniszter azért találkozott egy, a miniszteri gyámkodáshoz ragaszkodó bírói karral, mert a másik irányítási alternatíva – az IM bíróságokkal kapcsolatos jogosítványainak a Legfelsőbb Bírósághoz kerülése – a szakmát sokkal jobban tisztította. Ebben az időben még Szilbereky volt a Legfelsőbb Bíróság elnöke. Ma nyilvánvalóan egész más a bírók hozzáállása e kérdéshez. A rövid távú megfontolások, politikai helyzetek, személyek erősen befolyásolják a rendszerváltó munkát.

34. Shapiro, M.: *I. m.*

35. Súlyom László: "Mit szabad és mit nem?"

36. Jogilag kifejezhetően az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának rendszere szolgál erre például. A bírói út kiszélesedése még a nyolcvanas évek elején is csak a megtámadható határozatok taxációjának bővüléséig terjedt.

37. Eisenstein, J.: *Politics and the legal process.*

38. Heydebrand, W.–Seron, C.: *Rationalizing Justice.*

39. Ez ellentmond az alkotmányjog, pontosabban az Alkotmánytan (szerk.: Kukorelli István.) álláspontjának.
40. Kulcsár Kálmán: *A jogszociológia alapjai*. Kulcsár Kálmán – nyilván nem Luhmanni értelemben – egyenesen a politikai rendszer részeként fogja fel a bíróságot.
41. Elmozdíthatatlanság, áthelyezhetetlenség, a fizetések garantálása, eljárási és anyagi-jogi garanciák stb. Mindenekelőtt azonban a hatalommegosztás működő rendszere.
42. Az alkotmányjogi irodalomban a kérdéshez lásd Fűrész Klára: *A bírói függetlenség*.
43. Kornai I. m.
44. Kende Péter: "Az engedményektől az érdekegyeztetésig. A kádári konszolidációról". In *A párizsi toronyból*. Kende 1982-ben született írása az egyik legjobb és legtümönbőbb összefoglalása a kádárizmus lényegének.
45. Gombár Csaba: "Velleitásaink".
46. Horváth Ágnes–Szakoleczai Árpád: *Senkiföldjén. A politikai instruktorok tevékenységéről az állampártban*.
47. Fehér–Heller–Márkus: *Diktatúra a szükségletek felett*. 55. old.
48. Nonet, P.–Selznick, P.: *Law and Society in Transition. Toward responsive law*.
49. A totális állam joga a következő strukturális sajátosságokkal rendelkezik, Nonet-Selznick szerinti: 1. direkt módon politikailag felhasználható jog, 2. hatalomkonzerválás a jog útján, 3. az erőszakszervezetek központi szerepe, büntetőjogi represszió, 4. a törvény előtti egyenlőség elvének megsértése, 5. jogi moralizálás.
50. Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a jog*.
51. Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a magyar társadalom*
52. Kornai János: *I. m.*
53. Sajó András: *The New Legalism: Law as an Instrument of Social Transformation*.
54. A magánjog klasszikus struktúrája az egyenlő, egyensúlyban levő felek szabad megállapodása. A polgári per "hétköznapi" a diktatúra éveiben is jórészt e szerint zajlottak.
55. Sajó András: *I. m.*
56. Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a jog*.
57. Kulcsár: *I. m.* "Itt ugyanis a legfelsőbb szinten megjelenő jogszabály a legszélesebb, a legátfogóbb jellegű a célokat, a feladatokat, az ambíciókat tekintve. A valóságos normativitást biztosító alsóbb szintű jogszabályok egyre szűkítik ezeket az elveket, míg eljutnak a valóban végrehajtható szabályokig, amelyek azonban – a valósággal való találkozásuknak megfelelően – már csupán egy kis részét tartalmazzák a fentebb még oly nagyvonalúan megfogalmazott elveknek, feladatoknak." (150. old.)
58. "...szociológiailag tehát a jogszabályok első számú felosztása a minisztériumi és nem minisztériumi kategóriákra releváns." Boros László: "A jogalkotás szervezeti jogi problémái". 123. old. In *A jogalkotás jogpolitikai elveiről*.
59. A klasszikus szocializmus bírói jogalkalmazási sajátosságainak összefoglalását egy másik tanulmányunk fogja elvégezni.
60. A büntetőjog expanziójához nyújt illusztrációt egy 1956-ban kizárólag belső használatra kiadott bírósági statisztika. (Mádai Lajos: *A bírósági statisztika 1951–1955. évi eredményei*.) A politikai enyhülést jelentő 1953-as kormányhatározat tetten érhető hatása jelzi a jog, jogalkalmazás totális kiszolgáltatottságát a hatalomnak. 1953 a korszak statisztikái szerint kulcsév volt a jogalkalmazásban is. Csaknem minden olyan adatsorban, amelyben nyoma található a büntetőjogi repressziót alkalmazó politika hatásának, ez az év, és különösen az év második fele (esetenként a hatás csak 1954 első felében jelentkezett) nagy változásokat mutat. Ebben az évben volt a legalacsonyabb az elítéltek száma, ebben az évben hoztak a bíróságok a legtöbb felmentő ítéletet, ekkor ejtették el a vádat a leggyakrabban az ügyészek. Az elnyomás intenzitása ezekből az adatokból is csökkenni látszik. A tisztán politikai bűncselekményeken kívül (államrend elleni szervezkedés, izgatás) az olyan "kvázi bűncselekmények", mint az árdrágítás, közellátás elleni bűncselekmények és részben a társadalmi tulajdon elleni bűntettek tartalmaztak a legtöbb politikai elemet. Tipikus példa a főleg paraszti lakosság ellen bevetett, közellátás elleni bűncselekmények számának alakulása: 1952-ben 53 449 (!) ember ellen emeltek vádat ilyen indokkal (73%-ukat el is ítélték, nincs adat a büntetési nemre vonatkozóan). 1953-ban kevesebb, mint a fele ilyen tartalmú vádemelés született, a következő évben pedig még az 1953. évinek is csak az ötöde. Az 1953-ban kezdődő kedvező tendencia azonban számos bűncselekményi kategóriában nem volt hosszú életű. A társadalmi tulajdon elleni bűntettek és az árdrágítás nem kevésbé politikai ízfűtényállásait 1955-ben az 1953-as enyhülő időszakot megelőző mértékben követték el a vádemelő hatóságok szerint. 1955-ben addig soha nem látott mértékben emelkedett a hatóság és hatósági közeg elleni erőszak (3246 vádemelés). Több magyarázat is felmerülhet mindkét változásra. A politikai változásokkal (Nagy Imre kormányprogramja és a Rákosi-féle vezetés ellentámadása) való kézenfekvő (és legerősebb) indoklás mellett elképzelhető, hogy az 1953-as látszólag kedvező tendenciát csak a vádemelő hatóságok átmeneti egyéb irányú elfoglaltsága (amnesztia) okozta. A hatósági közeg elleni erőszak miatti

vádemelések emelkedése magyarázható a hatalom repressziójának puszta átrendeződéseként (ahogy ez a közveszélyes munkakerülés miatti vádemelések alakulása kapcsán csaknem nyilvánvaló), vagy a társadalom türelmének fogyatkozása jeleként. A népgazdaság elleni büntettek körében a tervbüntett 1954-re radikálisan csökkent (az 1952. évi 7043-ról 262-re) és az általános 1955-ös visszafordulás meg sem közelítette az 1953-as szintet. Ugyanakkor a közveszélyes munkakerülés az 1952. évi 329 csetről 1954-ben 1310-re emelkedik és 1955-ben már 1852 ilyen ügygel foglalkoznak a bíróságok. Ezeknek a változásoknak a valós társadalmi súlyát nehéz megítélni, mert a statisztika nem szól a büntetési nemek és a büntetési tartam alakulásáról. Érdekes adatokat találhatunk viszont arra vonatkozóan, hogy a büntetőhatalmát gyakorló állammal milyen tömegesen kerültek szembe az emberek. A mindennapi élet tág körét érintették az elnyomó jellegű büntetőjogi intézmények: 1952-ben például 4894 személyt helyeztek vád alá engedély nélküli fakivágás miatt, 10886 (!) embert az ideológiailag jobban indokolható, feketevágás miatt. Tömegeket rendszabályoztak és félemlítettek meg a jog eszközeivel. 1950 és 1953 között 650 ezer eljárás indult vidéken a népgazdasági terv vagy a termelés szabotálása miatt, 60%-ában marasztaló ítélettel. 1952 és 1955 között pedig 516 ezer embert ítélték el a mezőgazdasági termékek beszolgáltatási kötelezettségének elmulasztása miatt (Ezek az adatok Lichtenstein József tanulmányából valók.: "Vázlat a rendes bírói szervezetről és bírásokról (1949-1991)". *Bírák Lapja*, 1992. 1.) A jogrendszer egyes elemeinek az irreális politikai célok szolgálatába kényszerítéséről, az ilyen irracionális célkitűzésekből fakadó diszfunkciókról árulkozik a magzatelhajtás miatti felelősségre vonás 1953 utáni erős emelkedése.

61. Sajó András: *Látszat és valóság a jogban*.

62. Publicisztikai feldolgozására lásd Pünkösti Árpád: *Kiválasztottak*.

63. Sajó András: *i. m.* 267. old.

64. Sajó András: *New Legalism...*

65. A 1973-as és a 1986-os jogpolitikai irányelvek rövid összehasonlítását lásd Fleck Zoltán: "Bíróság és politika".

66. Kengyel Miklós: *Az alapelvek kultusza és a magasabbrendűség illúziója a szocialista polgári eljárásjogtudományban*.

67. Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a jog*. 129. old.

68. Eörsi Gyula: *Osszehasonlító polgári jog*.

69. A pszeudó- (másod- és harmadlagos) normák problémájára lásd Boros László *i. m.*

70. Boros László *i. m.* 128. old.

71. Az 1869. évi törvénnyel a dualizmus-kori parlament megteremtette a közigazgatástól elválasztott bíróságot, de a bíró független ítélkezését célzó törvénykezési folyamat már 1790-ben megkezdődött (1790. évi 12. tcz. "a bírói függetlenség néhány biztosítékáról"), majd a kinevezés rendjének szabályozása és az elmozdíthatatlanság garanciája 1848-ban került ismét napirendre. Mindezek ellenére Magyarországon "a bírói függetlenség szervezeti összetevője soha nem vált teljessé." Kulcsár Kálmán: "A bírói státusz és a bírói függetlenség".

72. A győztes hatalmak igényeinek megfelelően Magyarországon is megkezdődött a háborús bűnösök felelősségrevonása. Az 1945. évi VII. tc. a háborús és népellenes bűnösökről és az 1946. évi VII. tc. a demokratikus állam és köztársaság büntetőjogi védelméről szolgáltatta a népbíróságok törvényi felhatalmazását. A két törvény alapján 69 831 személy került népbíróság elé, a 26 286 elítélés 50%-a 1 éven aluli szabadságvesztés volt, 4 467 ügyben szünetelt súlyos ítélet. A népbíróságok tevékenysége a 73/1950 (III. 11) MT sz. rendelet hatályba lépésével megszűnt.

73. Hogy a népbíróságok működésének megítélése milyen ellentétes lehet, csak két memoárkötet szembeállításával jelzem. Major Ákos: *Népbírásokról – forradalmi törvényesség* (Minerva, 1988) és Bernáth Zoltán: *Justitia tudathasadása* (Püski, 1993) című kötetei ugyanazt a korszakot, eseménysort gyökeresen másként érzékelik.

74. Az 1956. évi 22 sz. tvr. a rögtönítélő bírásokról, az 1957. évi 4 sz. tvr. a gyorsított büntetőeljárásról és 25 sz. tvr. a népbíróságokról. Egynyik jogszabály sem volt egy évnél tovább hatályban.

75. Az ötvenes évek igazságszolgáltatásának viszonyait részletesen elemzi Kahler Frigyes: *Joghalál Magyarországon*.

76. A munkafegyelmi vétségek bírói minősítése a vádlottra nézve súlyos hatásokkal járhatott, hiszen az ilyen vétségek esetén a kollektív elkövetés megállapítása politikai ügyet kovácsolhatott volna a fegyelemsértésből. "A bíróságok ezért igyekeztek nem venni tudomást a kollektív fellépésekről. Tapasztalható az a törekvésük is, hogy a vádlottak javára enyhítő körülményeket találjanak. [...] ennyiből is látható, a bírósági ítélkezési gyakorlat a lehetősegekhez képest igyekezett enyhébben kezelni az ügyeket." Gyekiczky Tamás: *A fegyelem csapdjában*. 86. old.

77. Szabó András: "A jogászság megváltozott társadalmi szerepe".

78. Angelusz-Balogh-Körömdi-Léderer-Székelyi: *Adalékok a jogászság szakmai mobilitásához*.

79. Zimmer Tibor: "Igazságszolgáltatás a pártállam örökösei között".
80. A Szovjetunióban az elvtársi bíróságok háború utáni újjáéledése kizárólag a termelési szabályok és a munkafegyelem megsértésének eseteire korlátozódott. Rácz Attila: *Az igazságszolgáltatási szervezet egysége és differenciáltsága*.
81. Boros László: *I. m.*
82. "...jóllehet a bírói »pártosság« azt jelenti, hogy jogilag el nem ismert hatalmi faktorok befolyást gyakorolnak a jogalkalmazásra, mégis el kell ismerni, hogy végső soron ugyanezen hatalmi tényezők határozzák meg a jogrendet magát..." Kulcsár Kálmán: "A szituáció jelentősége a jogalkalmazás folyamatában". 333 .old. In *Társadalom-Politika-Jog*
83. Kulcsár Kálmán: *A jogszociológia alapjai* 296. old
84. Fűrész Klára: *Bírói függetlenség* 140. old
85. A megyei elnökök között voltak olyanok, akik nem csak személyes kapcsolatokkal – ez volt az általános, hanem az igazságszolgáltatás területén nyújtott korábbi szolgálataikkal kötődtek a politikai vezetéshez.
86. Cotterrell és Shapiro.
87. Horváth Ágnes–Szokolczay Árpád: *Senkiföldjén...*
88. Elvi irányítás, törvényességi óvás, másodfokú hatáskör.
89. Ez a mechanizmus ma is ilyen.
90. Az Elnöki Tanács határozata ellen nem volt jogorvoslat, a visszahívó határozatnak még indokolása sem volt.
91. Részlet egy interjúból.
92. Az is egy tisztázandó elméleti kérdés, hogy a bírák milyen elitfogalom mellett, milyen paraméterek mentén tekinthetők az elit részének.
93. Úgy tűnik a büntetőjogban például a gazdasági bűncselekmények területén egyelőre problémákat okoz a nagyon gyorsan változó jog és politikai környezete.
94. A bíróságok legitimitációja nem újul meg négyévenként, mint a parlamenté vagy a kormányé, sokkal nehezebben építhető újjá, szerezhető vissza az elvesztett bizalom.

Irodalom

- Angelusz-Balogh-Körmendi-Léderer-Székelyi: Adalékok a jogászság szakmai mobilitásához. *Szociológia* 1977/4.
- Becker, T.: *Comparative Judicial Politics. The Political Functioning of Courts*. University Press of America. London. 1987.
- Becker, T.L.: *Political Behavioralism and Modern Jurisprudence*, Chicago, 1964.
- Bihari Mihály: *Demokratikus út a szabadsághoz*. Gondolat. Budapest. 1990.
- Boros László: A jogalkotás szervezeti jogi problémái. In: *A jogalkotás jogpolitikai elveiről*. IM. 1983.
- Cotterrell, R.: *The Sociology of Law: An Introduction*. Butterworths. London. 1984.
- Eisenstein, J.: *Politics and the legal process*. Harper and Row. NY. 1973.
- Eörsi Gyula: Összehasonlító polgári jog. Akadémiai. Budapest. 1975.
- Fehér-Heller-Márkus: *Diktátúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi. Budapest. 1991.
- Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története*. Magvető-Magyar Füzetek. Budapest-Párizs. 1991.
- Fleck Zoltán: Alkotmányosság és bíróságok. In: *Leltár*. MTA TKKK. Budapest. 1992.
- Fleck Zoltán: Bíróság és politika. *Társadalomkutatás* 1993/1-2.
- Fűrész Klára: *A bírói függetlenség*. KJK. Budapest. 1989.
- Gombár Csaba: Velleitársaink. *Századvég* 4-5. (1987)
- Gyekiczky Tamás: *A fegyelem csapdájában*. MTA Szociológiai Intézete. Budapest. 1989.
- Heydebrand, W.-Seron, C.: *Rationalizing Justice*. State University of New York Press. Albany. 1990.
- Holland, K.-Waltman, J.: *The Political Role of Law Courts of Modern Democracies*. Macmillan Press. London. 1988.
- Horváth, Ágnes-Szokolczay Árpád: *Senkiföldjén. A politikai instrukciók tevékenységéről az állampártban*. Akadémiai. Budapest. 1989.
- Horváth János: "Fedetlen lélekkel": a bírói hatalom néhány feltételéről. *Magyar Jog* 1992/5.
- Kahler Frigyes: *Jogtudás Magyarországon*. Zrínyi, 1993.

- Kende Péter: *Az engedményektől az érdekegyeztetésig. A kádári konszolidációról.* In: A párizsi toronyból. Cserépfalvi. Budapest. 1991.
- Kengyel Miklós: *Az alapelvek kultusza és a magasabbrendűség illúziója a szocialista polgári eljárásjogtudományban (kézirat)*
- Kllinger András-Kepecs József: *A jogtudományi végzettségűek demográfiai és foglalkozási jellemzői.* KSH. 1981.
- Kornai János: *A szocialista rendszer Kritikai politikai gazdaságtan.* HVG Rt. Budapest. 1993
- Kukorelli István (szerk): *Alkotmánytan Századvég.* Budapest. 1992.
- Kulcsár Kálmán: *A szociológiai gondolkodás fejlődése.* Akadémiai. Budapest. 1971.
- Kulcsár Kálmán: *A jogszociológia alapjai.* KJK. Budapest. 1976.
- Kulcsár Kálmán: *A jogászság helyzete és szerepe társadalmunk negyvenéves fejlődésében.* *Magyar Jog* 1985/3-4.
- Kulcsár Kálmán: *A bíró személyiségének befolyása az ítélkezésre.* In: *Társadalom-Politika-Jog.*
- Kulcsár Kálmán: *Politikai és jogszociológia.* Kossuth. Budapest. 1987.
- Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a magyar társadalom.* Magvető. Budapest. 1986.
- Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a jog.* Budapest. KJK. 1989.
- Kulcsár Kálmán: *A bírói státusz és a bírói függetlenség.* *Bírák Lapja* 1992/4.
- Kulcsár Kálmán: *A szituáció jelentősége a jogalkalmazás folyamatában.* In: *Társadalom-Politika-Jog*
- Léderer Pál (szerk.): *A jogászság társadalmi helyzete és szakmai életútja (kutatási beszámoló).* *Szociológiai Füzetek* 13. Oktatási Minisztérium. 1977.
- Lichtenstein József: *Vázlat a rendes bírói szervezetről és bíraskodásról (1949-1991).* *Bírák Lapja* 1992/1.)
- Lloyd, D.: *The Idea of Law.* Penguin Books. Middlesex. 1991.
- Mádai Lajos: *A bírósági statisztika 1951-1955. évi eredményei.*
- Nacsa eda: *A bíró, aki független és utasítható.* *Magyar Jog.* 1992/7.
- Nonet, P.-Selznick, P.: *Law and Society in Transition. Toward responsive law.* Harper and Row. NY.-London. 1978.
- Peschka Vilmos: *A polgári jogelméleti gondolkodás a 20. század első felében.* In: Varga (szerk.): *Jog és Filozófia.* Akadémiai. Budapest. 1981.
- Peschka Vilmos: *Appendix A jog sajátosságához.* KJK-MTA Állam- és Jogtudományi Intézet. Budapest. 1992.
- Pokol Béla: *A jog szerkezete Gondolat Felsőoktatási Koordinációs Iroda.* Budapest. 1991
- Pokol Béla: *A jogdogmatika természetéről.* *Magyar Jog.* 1992/9.
- Pünkösti Árpád: *Kiválasztottak.* Árkádia. 1988.
- Rácz Attila: *Bíróság. Állam- és Jogtudományi Enciklopédia.* Akadémiai. Budapest. 1980.
- Rácz Attila: *Az igazságszolgáltatási szervezet egysége és differenciálódása.* Akadémiai. Budapest. 1972.
- Rüthers, B.: *Die Unbegrenzte Auslegung (Zum Wandel der Privatrechtsordnung im Nationalsozialismus),* Mohr, Tübingen, 1968.
- Sajó András: *A láthatatlan alkotmány apróbetűi.* *Állam- és Jogtudomány* 1993/1-2.
- Sajó András: *The New Legalism: Law as an Instrument of Social Transformation.* (kézirat)
- Sajó András: *Látzat és valóság a jogban.* KJK. Budapest. 1986.
- Schmidhauser, J.R. (ed.): *Comparative Judicial Systems. Challenging Frontiers in Conceptual and Empirical Analysis.* Butterworths. London. 1987.
- Shapiro, M.: *Courts. Comparative political analysis.* The University of Chicago Press. Chicago-London. 1981.
- Simon, D.: *Waren die NS-Richter "unabhängige Richter" im Sinne des 1 GVG?* *Rechtshistorisches Journal* 4/1985.
- Sólyom László: *Mit szabad és mit nem? Valóság* 1985/8.
- Stein, P.: *Legal Institution. The development of dispute settlement.* Butterworths. London. 1984.
- Szabó Imre: *Ismét a bírói függetlenségről.* *Állam- és Jogtudomány* XXX./1-2.
- Szabó András: *A jogászság megváltozott társadalmi szerepe.* *Szociológia* 1975/4.
- Szelényi Iván: *Pontosító jegyzetek totalizánizmusról és demokráciáról.* In: *A poszt-kommunista átmenet társadalmi konfliktusai.* MTA Politikatudományi Intézet. Budapest. 1992.
- Tate, N.: *Judicial Institution in Cross-National Perspective: Toward Integrating Courts into the Comparative Study of Politics.* In: Schmidhauser (ed.)
- Tigar, M.E.-Levy, M.R.: *Law and the Rise of Capitalism.* *Monthly Review Press.* NY.-London. 1977.
- Varga Csaba: *Jogalkalmazás: politikum a logikum ellenőrzése alatt?* In: *Politikum és logikum a jogban.* Magvető. Budapest. 1987.

- Varga Csaba: *A bírói ténymegállapítás természete*. Akadémiai. Budapest. 1992.
- Varga Csaba: Rule of law from no-law. Transition in Central and Eastern Europe. (kézirat - elhangzott: Onati, Research Committee on Sociology of Law annual meeting on "Human Rights for the 21st Century" Pre-Congress. 1993.
- Waltman, J.L.: The Courts and Political Change in Post-Industrial Society. In: Waltman-Holland (eds.): *The Political Role of Law Courts in Modern Democracies*. Macmillan Press. London. 1988.
- Zinner Tibor: Igazságszolgáltatás a pártállam örökösei között. *Bírák Lapja* 91/2.3.
- Zoltán Ödön: A bíróságok autonómiája. *Magyar Jog* 1990/3.